

Imovinskopravni položaj žene u rimskom pravu

Ombla, Petra

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Law / Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:199:459782>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-30**

Repository / Repozitorij:

[Repository Faculty of Law University of Zagreb](#)

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Katedra za Rimsko pravo

Petra Ombla

IMOVINSKOPRAVNI POLOŽAJ ŽENE U RIMSKOM PRAVU

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Henrik-Riko Held

Zagreb, 2024.

Izjava o izvornosti

Ja, Petra Ombla, pod punom moralnom, materijalnom i kaznenom odgovornošću, izjavljujem da sam isključiva autorica diplomskog rada te da u radu nisu na nedozvoljeni način (bez pravilnog citiranja) korišteni dijelovi tuđih radova te da se prilikom izrade rada nisam koristila drugim izvorima do onih navedenih u radu.

Petra Ombla

SADRŽAJ

1. **Uvod**

2. **Imovinskopravni položaj ženske djece u rimskoj obitelji**
 - 2.1. Općenito
 - 2.2. Nasljeđivanje
 - 2.2.1. Intestatno (zakonsko) nasljeđivanje
 - 2.2.2. Žena i oporuka

3. **Imovinskopravni položaj žene u braku**
 - 3.1. Brak *cum manu*
 - 3.2. Brak *sine manu*
 - 3.3. *Dos* (miraz)
 - 3.3.1. Općenito
 - 3.3.2. Povrat miraza nakon prestanka braka
 - 3.4. Nasljeđivanje između majke i djece

4. **Imovinskopravni položaj žene pod tutorstvom**

5. **Zaključak**

6. **Popis literature**

1. Uvod

Položaj žene u jednoj od najvažnijih civilizacija u povijesti, Rimu, često se danas percipira stereotipno. Kada se promatra uloga žene u usporedbi sa muškarčevom, dominacija muškaraca u društvu nije pojava koja je ostala svojstvena samo narodima staroga doba. No, kada se u promatranje uzme društvena i pravna pozicija starih Rimljanki, dolazi se do zaključka kako su one bile u iznimno boljem položaju, ne samo u usporedbi sa ženama iz drugih naroda onoga doba, nego čak i sa onima iz kasnijih vremena povijesti. Iako su Rimljani živjeli u izrazito patrijarhalnom i androcentričnom društvu, rimskim ženama ipak je pripadao određeni status i položaj koji se s vremenom poboljšavao i koji je prošao razvoj od velike podređenosti do postupnog stjecanja sve veće samostalnosti. To je bila posljedica evolucije samog rimskog društva, koje se od malenog grada-države postepeno sve više širilo i pretvorilo u velesilu koja je bila toliko utjecajna da je oblikovala većinu modernih europskih država, naročito njihove pravne sustave.

Rad se bavi analiziranjem tri bitna aspekta društvenog života koja su utjecala na oblikovanje ženine pravne uloge. To su redom ženina obitelj, brak i institut skrbništva nad ženom, nazvan *tutela mulierum*. Podrobnom raščlambom navedenih faktora dolazi se do sljedećeg zaključka – Rimljanka nikada nije bila u potpunosti samostalna. Njezini su položaj i prava ovisili o tome u kojoj se od navedenih životnih situacija trenutno nalazi.

Rođenjem je stjecala ulogu *filiae familias*, kćeri obitelji. Bila je pod vlašću (*patria potestas*) najstarijeg muškog agnata nazvanog *pater familias*, koji je kontrolirao svaki segment obitelji, pa tako i njena osobna i financijska prava. Ulaskom u brak, mogla se naći pod vlašću svog muža, nazvanom *manus*, što je suštinski predstavljalo prebacivanje ovlasti sa *pater familias*-a na supruga. Isto tako mogla je biti u braku bez *manus*-a, što joj je pružilo puno veću samostalnost. U slučaju smrti svog *pater familias*-a ili supruga, postala bi osoba *sui iuris* te je nužno morala imati svog skrbnika, *tutor mulieris*-a, koji je predstavljao prepreku u razvoju njene autonomije, naročito ekonomske. Drugim riječima, ženin društveni status i pravna pozicija su bili usko povezani i ovisni o drugom odraslom, *sui iuris* muškarcu.

Naglasak je stavljen na prikaz postepenog razvoja ženinog imovinskopravnog položaja kroz stoljeća rimskoga prava. Rast se prati kroz isključivu sferu privatnog prava, jer su žene bile marginalizirane u sudjelovanju oblikovanja javnog života Rimljana putem niza zabrana

obnašanja građanskih dužnosti, jer su se one vodile kao *officia virilia*.¹ Kako će se prikazati u radu, postoji jedna progresivna evolucija ženine neovisnosti, no usprkos tomu, konstatacija rimskog pravnika Papinijana (D.1,5,9) je ostala neosporena: *In multis iuris nostri articulis deterior est condicio feminarum quam masculorum* – „Po mnogim propisima našega prava nepovoljniji je položaj žena nego muškaraca.“²

2. Imovinskopravni položaj ženske djece u rimskoj obitelji

2.1. Općenito

Ulpijan je u četrdeset i šestoj knjizi svog komentara pretorskog edikta pružio definiciju kompleksnog pojma *familia*.³ Iako se često kao prijevod koristi riječ „obitelj“, suvremeno shvaćanje obitelji⁴ različito je od rimskog, stoga bi adekvatniji prijevod bila riječ „kućanstvo“. Rimsko kućanstvo, odnosno obitelj, najjednostavnije rečeno, je zajednica osoba, stvari i robova koji se nalaze pod vlašću jedne osobe koju nazivamo *pater familias*. On je ključna figura, početak i kraj rimske *familiae*.

Gai, Inst. 1,55 *Item in potestate nostra sunt liberi nostri, quos iustis nuptiis procreamus, quod ius proprium civium Romanorum est: fere enim nulli alii sunt homines, qui talem in filios suos habent potestatem qualem nos habemus (...)*.⁵

Pater familias ima mnogobrojne ovlasti, ali najistaknutija od svih je *patria potestas* („očinska vlast“). To je institucija karakteristična za stare Rimljane, koja se sastojala od gotovo apsolutne i doživotne vlasti nad djecom rođenom u zakonitom rimskom braku i njihovim daljnjim potomcima.⁶ Sinovi i kćeri obitelji (*fili familias, filiae familias*) su bili osobe *alieni iuris* i nalazili su se pod vlašću svog oca ili najstarijeg muškog pretka u izravnoj muškoj liniji, odnosno najstarijeg agnata⁷, osobe *sui iuris*. Agnatsko srodstvo (građanskopravno srodstvo) je u početku bilo najvažnije, dok je kognatsko (krvno srodstvo) tek vremenom dobivalo sve više

¹ Frier, B.W.; McGinn, T.A.J., *A Casebook on Roman Family Law*, Oxford University Press, 2003., str. 448.

² Romac, A., *Izvori rimskog prava*, Informator, Zagreb, 1973., str. 150. i 151.

³ *Id*, str. 162. i 163.

⁴ <https://www.enciklopedija.hr/clanak/obitelj>, 09. travnja 2024.

⁵ Romac, *op.cit.*, bilj. 2, str. 178. i 179., prijevod: „U našoj su vlasti i naša djeca koju smo rodili u zakonitom braku. To je posebno pravo rimskih građana, jer gotovo da nema drugih ljudi koji bi imali takvu vlast prema svojoj djeci kao što je mi imamo (...).“

⁶ Horvat, M.; Petrak, M., *Rimsko pravo*, Pravni fakultet u Zagrebu, 2022., str. 90. i 93.

⁷ <https://www.enciklopedija.hr/clanak/801>, 09. travnja 2024.

na značenju. No, rođenje nije bilo jedini način kako se nad nekim mogla steći *patria potestas*, već se ona uspostavljala još i posvojenjem (*adrogatio* i *adoptio*) te pozakonjenjem (*legitimatio*).⁸

Patria potestas se razlikuje s obzirom na osobu djece, već prije spomenutih sinova i kćeri obitelji te s obzirom na njihove imovinske odnose.⁹ Iako se i jedni i drugi nalaze u podređenom položaju, ipak postoje određene razlike. U daljnjem tekstu ću se osvrnuti na položaj ženske djece s naglašenim razlikama u odnosu na položaj muške djece.

Sama činjenica rođenja djeteta nije značila ništa. Tek određenom radnjom *pater familias*-a kojom on izražava pristanak, ono je postajalo dio obitelji te potpadalo pod njegovu *patria potestas*. Riječ je o obredu prihvaćanja koje je ovisilo o spolu djeteta. Ukoliko se radilo o muškom novorođenčetu, ono bi se polagalo pred noge *pater familias*-a koji bi ga u znak prihvaćanja uzeo u svoje ruke, gestom koja se nazivala *tollere/suscipere liberos*.¹⁰ S druge strane, ako je bila riječ o ženskom novorođenčetu, obred bi se sastojao samo u naredbi za hranjenje djeteta, *alere iubere*.¹¹ U slučaju da otac ne prihvati tek rođeno dijete, on bi ga izložio. To je bilo isključivo pravo *pater familias*-a nad njegovom zakonitom djecom. Jedan od zakona iz doba kraljevine (*leges regiae*) koji se pripisuje Romulu, propisuje određena pravila koja se moraju poštivati kod izlaganja djece: „On je (Romul) nametnuo građanima obvezu da podižu sinove kao i prvorodne kćeri, a zabranio je ubijanje bilo kojeg djeteta mlađeg od tri godine, osim onog koje je rođeno sakato ili nakazno, i to odmah nakon rođenja: za takvu (djecu) nije roditeljima zabranjivao izlaganje, ukoliko su ih prije toga pokazali petorici najbližih susjeda, pa i oni to odobrili (...).“¹² No, bez obzira na navedeni zakon, ostaje neodgovoreno pitanje je li ga se i u kojoj mjeri pridržavalo. Unatoč nepostojanju dokaza o tome jesu li se više izlagala muška ili ženska djeca, većina modernih znanstvenika ipak vjeruje da su u tome prednjačile novorođene kćerke.¹³ Izlaganje djeteta je bila uobičajena praksa u rimskom društvu koja je proglašena nezakonitom tek 374. godine, za vrijeme cara Valentinijana I.¹⁴

Pravo *pater familias*-a da izloži svoje dijete proizlazi iz *ius vitae ac necis/ius vitae necisque*. To pravo jedinstveno *pater familias*-u daje mu ovlasti da doslovno odlučuje o životu ili smrti

⁸ Horvat, Petrak, *op.cit.*, bilj. 6, str. 93.

⁹ Id, str. 90.

¹⁰ Cantarella, E., *Women and Patriarchy in Roman Law*, u Du Plessis, P.J.; Ando, C.; Tuori, K. (ur.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford University Press, 2016., str. 419. – 431., str. 420.

¹¹ *Ibid*, bilj. 8.

¹² Romac, A. (ur.), *Zakonik dvanaest ploča/Leges duodecim tabularum*, Latina et Graeca, 1994., citiran je prijevod navedenog zakona, str. 115.

¹³ Frier, McGinn, *op. cit.*, bilj 1, str. 191.

¹⁴ Gardner, J.F., *Women in Roman Law and Society*, Indiana University Press, 1986., str. 6.

svoje djece, odnosno, u slučaju da počinu teški delikt, mogao ih je kazniti smrću.¹⁵ Primjerice, otac je mogao pogubiti svoju kćer ukoliko se njeno seksualno ponašanje smatralo prijestupničkim, mogao ju je obvezati da prekine trudnoću ili pak izložiti njeno dijete.¹⁶ Ovo pravo je, bar što se tiče odrasle djece, zastarjelo već do početka ranog carstva.¹⁷ S vremenom se ono sve više ograničavalo i napokon je postalo kažnjivo u 4. stoljeću, kao što je gore navedeno.

Drugo, vrlo bitno pravo *pater familias*-a s obzirom na osobu djece je pravo prodaje djece, *ius vendendi*. Potječe iz najranijih razdoblja rimskog društva, te je, poput izlaganje djece, bila normalna pojava u praksi. Tek su vremenom prodavanje i davanje u zalog slobodne djece kvalificirani kao prekršaj. Djeca bi se prodavala iz različitih razloga: zbog novca, davanja u ropstvo ili u svrhu *servi loco*.¹⁸ Češća je bila prodaja novorođene djece, dok je ona odrasle bila neodobravana.¹⁹ Prodaja djece se zadržala do klasičnog doba, no samo u svrhu *noxae deditiois*, odnosno prividne prodaje, za svrhe adopcije i emancipacije djece.²⁰ Za oba procesa bilo je prije potrebno raskinuti dotadašnju *patria potestas*, ali je postojala razlika, ovisno o tome je li u pitanju sin, kćer ili unuci. Kako je navedeno još u Zakoniku Dvanaest ploča – „*Si pater filium ter venum duuit, filius a patre liber esto.*“²¹, što je preuzeto kasnije za proces adopcije i emancipacije, sina je bilo potrebno tri puta „prodati“, dok je za kćer i unuke bila dovoljna jednokratna kupoprodaja.²²

Treće, i zadnje pravo *pater familias*-a koje se tiče osoba nad kojima ima *potestas*, jest *ius vindicandi*, kojim *pater familias* zahtijeva vraćanje svoje djece od strane trećih osoba, koji bi ih bespravno zadržavali. U staro doba se za tu svrhu služio vindikacijom *vindicatio filii*, dok ju je u klasično doba zamijenio interdikt *de liberis exhibendis et ducendis*. I vindikacija i interdikt imaju istu funkciju.²³

Drugi segment *patriae potestatis* bazira se na imovinskim odnosima, točnije, imovinskim pravima i mogućnostima *filii* i *filiae familias*. Oni su se, kao osobe *alieni iuris*, smatrali imovinskopravno nesposobnima. *Pater familias* je imao potpuno vlasništvo nad imovinom

¹⁵ Horvat, Petrak *op.cit.*, bilj. 6.

¹⁶ Cantarella, *op.cit.*, bilj. 10, str. 420-421.

¹⁷ Gardner, *op.cit.*, bilj. 14, str. 155.

¹⁸ Horvat, Petrak, *op.cit.*, bilj. 6, str. 56.

¹⁹ Vuolanto, V., *Child and Parent in Roman Law*, u Du Plessis, P.J.; Ando, C.; Tuori, K. (ur.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford University Press, 2016., str. 487. – 497., str. 492.

²⁰ Horvat, Petrak, *op.cit.*, bilj. 6, str. 91.

²¹ Romac, *op. cit.*, bilj. 12, prijevod: „Ako otac sina tri puta proda, neka sin bude slobodan od oca.“, str. 84-85.

²² Horvat, Petrak, *op.cit.*, bilj. 6, više o adopciji i emancipaciji, str. 95. i 98.

²³ *Id.*, str. 91.

obitelji i pravo upravljanja istom, što je uključivalo i onu imovinu koju su djeca stekla, primjerice putem oporuke ili kao poklon.²⁴ Ono što je bitno za naglasiti u ovom aspektu je razlika između sinova i kćeri. Dorasli sinovi su imali djelatnu sposobnost i mogli su obavljati određene poslove, međutim, ne bi stjecali za sebe, već za *pater familias*-a.²⁵ Nasuprot tome, kćeri nisu bile sposobne stjecati ništa. Ovo ograničenje njene djelatne sposobnosti koje je nastalo unutar obitelji posljedično se odražava na njen položaj u društvu.²⁶ Sinovi ispočetka nisu mogli obvezivati *pater familias*-a, osim noksalno, za obveze iz delikta, ali postepenim slabljenjem uloge i prava kućnog domaćina, sve više je rasla imovinskoppravna sposobnost i neovisnost sinova, pa tako i u pogledu obvezivanja.²⁷ Gaj navodi kako to nije bio slučaj sa kćerima, ženama u *manus*-u i robovima – Gai 3, 104 (...) *Seruus quidem et qui in mancipio est et filia familias et quae in manu est, non solum ipsi, cuius iuri subiecti subiectaeue sunt, obligari non possunt, sed ne alii quidem ulli.*²⁸

Široke imovinskoppravne ovlasti *pater familias*-a u odnosu na imovinu djece, koliko god bile nepraktične i apsurdne, ipak su se zadržale kroz cijelo klasično razdoblje. *Filii familias* su mogli biti odrasle osobe, sa vlastitim obiteljima i karijerom, a ipak zakonski ne posjedovati ništa. *Filiae familias* su mogle biti udane i ostvarene kao majke, a također ne biti u posjedu svoje imovine.²⁹ Stoga je jedan od načina zaobilazanja ove stroge ovlasti kućnog domaćina bila putem instituta nazvan *peculium*.

D. 41,2,49,1 *Qui in aliena potestate sunt, rem pecularem tenere possunt, habere possidere non possunt, quia possessio non tantum corporis, sed et iuris est.*³⁰

Dakle, *pater familias* bi svojoj djeci dodijelio određenu imovinu, odnosno financijski kapital i oni bi nad njom imali stvarnu kontrolu. Najčešće bi im *peculium* bio dan na slobodno upravljanje (*libera administratio*) i aktivnosti bazirane na njemu bile su uobičajeni dio rimskog gospodarskog života već do vremena ranog Carstva. Zbog složenosti instituta *peculium*-a

²⁴ Vuolanto, *op.cit.*, bilj. 19, str. 488.

²⁵ Horvat, Petrak, *op.cit.*, bilj. 6, str. 91.

²⁶ Lewis, A., *Slavery, Family and Status* u Johnston, D. (ur.), *The Cambridge Companion to Roman Law*, Cambridge University Press, 2015., str. 151. – 174., str. 163.

²⁷ Horvat, Petrak, *op.cit.*, bilj. 6., str. 91.

²⁸ <https://www.thelatinlibrary.com/gaius3.html#104>, 10. travnja 2024.; prijevod: “Rob, osoba u mancipiju (kći u vlasti) kao i žena u *manus* braku ne mogu se obvezati ni onome pod čijom su vlašću ni bilo kome drugome.”

²⁹ Gardner, *op.cit.*, bilj. 14, str. 9.

³⁰ Romac, *op.cit.*, bilj. 2, str. 210. i 211., prijevod: „Osobe koje su podređene tuđoj vlasti mogu držati stvar koja ulazi u pekulij, ali ne mogu biti njezini vlasnici i posjednici, jer posjed nije samo faktičko pitanje, nego se tiče i prava.“

doneseni su razni zakoni za regulaciju odnosa između vlasnika i korisnika *peculium*-a te trećih strana.³¹

Odgovornost *pater familias*-a, unatoč činjenici da je vlasnik *peculium*-a, je bila ograničena. On je odgovarao do visine *peculium*-a za sinove obveze koje je on preuzeo upravljanjem istoga.³² Kao što je već bilo rečeno gore u tekstu, postojala je razlika između obvezivanja kćeri i sinova. Načelno, niti djeca niti robovi nisu mogli obvezivati *pater familias*-a bez njegova pristanka ili barem njegove koristi. I dok su punoljetni i sposobni muškarci (sinovi) imali potpunu ugovornu sposobnost, pa su se tako mogli i obvezivati, kćeri i robovi nisu mogli preuzimati ugovorne obveze.³³ Primjerice, kćer posudi komad nakita od susjede pa ga nemarno ošteti, ona neće moći biti tužena putem navedenog ugovora o posudbi nakita, ali njen *pater familias* može biti tužen samo do vrijednosti njenog *peculium*-a, ukoliko ga ima.³⁴ Također, Gaj navodi kako se tužba za *peculium* koristi i ako se kćer bavi zanimanjem poput krojačice ili tkalje ili nekim drugim uobičajenim zanatom.³⁵

Vremenom je imovinskopravna samostalnost djece pod *patria potestas* sve više rasla, dok su ovlasti *pater familias*-a postepeno opadale. Od vremena cara Konstantina djeci se sve više omogućuje da imovinu koju su dobili od trećih osoba stječu za sebe, a ne više za oca. Ponajprije se to razvilo glede imovine koju su djeca dobila od majke i njenih srodnika, zatim glede imovine njihovih bračnih drugova te na kraju od bilo koje treće osobe. Riječ je o obliku imovine nazvan *bona adventicia*. Tako je do vremena Justinijana napušteno stajalište da su sinovi i kćeri obitelji imovinskopravno nesposobni.³⁶

2.2. Nasljeđivanje

Nasljeđivanje je u starom Rimu bilo najvažniji način stjecanja bogatstva. Obiteljska imovina se prenosila iz generacije u generaciju sa ciljem zadržavanja iste unutar obitelji. Postojao je niz pravila koja su regulirala složeni sustav nasljednog prava, a to su redosljedom bila pravila civilnog prava (*ius civile*), pretorska pravila (*ius honorarium*) te carski dekreti. Postojala su dva glavna načina nasljeđivanja; jedan je bio putem oporuke, a drugi je bio bez

³¹ Vuolanto, *op.cit.*, bilj. 19, str. 488.

³² Horvat, Petrak, *op.cit.*, bilj. 6, str. 92.

³³ Frier, McGinn, *op.cit.*, bilj. 1, str. 250.

³⁴ *Id.*, str. 251.

³⁵ *Id.*, str. 271.

³⁶ Horvat, Petrak, bilj. 6, str. 92.-93.

oporuke – takozvano intestatno ili zakonsko nasljeđivanje. Za oba oblika sukcesije su vrijedila posebna pravila koja su se postepeno razvijala i prilagođavala društvenim potrebama.

Gai, Inst. 2,99 *Ac prius de hereditatibus dispiciamus, quarum duplex condicio est: nam vel ex testamento vel ab intestato ad nos pertinent.*³⁷

2.2.1. Intestatno (zakonsko) nasljeđivanje

Ulpiani, Reg. 26,1 *Intestatorum ingenuorum hereditates pertinent primum ad suos heredes, id est liberos qui in potestate sunt ceterosque qui liberorum loco sunt: si sui heredes non sunt, ad consanguineos, id est fratres et sorores ex eodem patre: si nec hi sunt, ad reliquos agnatos proximos, id est cognatos virilis sexus per mares descendentes eiusdem familiae. Id enim cautum est lege duodecim tabularum hac: SI INTESTATO MORITUR, CUI SUUS HERES NEC ESCIT, AGNATUS PROXIMUS FAMILIAM HABETO.*³⁸

Pravila o nasljeđivanju bez oporuke postojala su do vremena Zakonika XII ploča, stoga su njime i regulirana. Kako bi se imovina mogla raspodijeliti, bilo je potrebno klasificirati vrstu nasljednika. Civilno pravo je stoga poznavalo tri nasljedna reda. Prvi nasljedni red su činili *sui heredes*. To su bile osobe koje su u trenutku smrti ostavitelja bile oslobođene od njegove *patria potestas* te su imovinu dijelile među sobom na jednake dijelove.³⁹ Riječ je o rođenoj i usvojenoj djeci *paterfamilias*-a, djeci njegovih prethodno preminulih ili emancipiranih sinova, ukoliko su ostali pod njegovom *potestas* te njegovoj ženi, ako su bili u braku *cum manu*, jer je ona pravno bila u položaju kćeri, *filiae loco*.⁴⁰ Prilikom nasljeđivanja, cjelokupna imovina ostavitelja je prelazila na nasljednike, uključujući i njegove dugove, a odgovornost nasljednika je bila neograničena. Upravo zbog navedenog je ponekad pozicija nasljednika bila nepoželjna. Međutim, dok su drugi nasljednici mogli odbiti prihvrat nasljedstva, to nije bilo moguće prvom

³⁷ Romac, *op.cit.*, bilj. 2, str. 466. i 467., prijevod: „Najprije da razmotrimo (pitanje) nasljedstva, koje može biti na dvije osnove, jer nam ono može pripasti ili po testamentu ili intestatno (zakonski).“

³⁸ *Id.*, str. 472. i 473., prijevod: „Ostavina u slobodi rođenih osoba koje umru bez testamenta (zakonska) pripadala je u prvom redu *sui heredibus*, to jest djeci (potomcima) koja su bila pod vlašću (ostavioca), te drugima koji su bili u istom (pravnom) položaju kao i djeca. Ako nije bilo nikoga od *sui heredes*, ostavina je pripadala srođnicima po ocu, to jest braći i sestrama koji potječu od istog oca; ako nema ni njih, ostavina pripada ostalim najbližim agnatima, to jest srođnicima po muškoj liniji koji preko muške strane potječu od iste porodice; tako je, naime, bilo propisano Zakonikom XII ploča, ovim riječima: „Ako netko umre bez testamenta, koji nema (nikoga od) *sui heredes*, neka ostavština pripadne najbližem agnatu.““

³⁹ Johnston, D., *Succession* u Johnston, D. (ur.), *The Cambridge Companion to Roman Law*, Cambridge University Press, 2015., str. 199. – 212., str. 199-200.

⁴⁰ Jakab, É., *Inheritance* u Du Plessis, P.J.; Ando, C.; Tuori, K. (ur.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford University Press, 2016., str. 498. – 512., str. 505.

nasljednom redu, pa je njihov puni naziv zapravo bio *sui et necessarii heredes*.⁴¹ Gaj je najbolje definirao njihov položaj:

Gai, Inst. 2,157. *Sed sui quidem heredes ideo appellantur, quia domestici heredes sunt et vivo quoque parente quodammodo domini existimantur; unde etiam si quis intestatus mortuus sit, prima causa est in successione liberorum: necessarii vero ideo dicuntur, quia omni modo sive velint sive nolint, tam ab intestato quam ex testamento heredes fiunt.*⁴²

Rimsko nasljedno pravo nije radilo razliku između sinova i kćeri. Nije se davala prednost muškoj djeci nad ženskom, najstarijem djetetu nad mlađim. Oni su po tom pitanju bili ravnopravni, za razliku od mnogi drugih naroda onog vremena.⁴³

Iz gore navedenog zaključak je da osoba koja ima *patria potestas* može imati *sui heredes*. Pošto žena nikada nije imala *patria potestas*, logična posljedica toga je da ona nikada nije imala ni svoje vlastite *sui heredes*. U slučaju da žena umre bez oporuke, bar što se tiče pravila *ius civile*, nju nužno nasljeđuju nasljednici drugog nasljednog reda, a to su najbliži agnati. Isto vrijedi i u slučaju smrti muškarca bez oporuke koji nema *sui heredes*.⁴⁴

Proximus agnatus, odnosno najbliži agnati izvan kruga onih koji su potpadali pod prvi nasljedni red, čine drugi nasljedni red. To su bili najbliži srodnici po muškoj liniji preminule osobe, odnosno njegov brat, sestra ili pak u izostanku njih, djeca njegove braće.⁴⁵ Ni ovdje zakon nije pravio razliku između muškaraca i žena, osim što se u jednoj od izmjena smanjila intestatna osnova za nasljeđivanje ženskih agnata, pa je određeno da ženski agnati udaljeniji od sestara (*consanguineae*) ne bi mogli naslijediti po ovoj osnovi.⁴⁶ Kao što je naglašeno, obuhvaćeni su najbliži agnati, pa u slučaju da oni ne prihvate nasljedstvo (mogli su ga odbiti, jer za razliku od *sui heredes necessarii*, oni su bili *heredes voluntarii*), ono se neće ponuditi daljnjim agnatima.⁴⁷

⁴¹ Johnston, *op. cit.*, bilj. 39, str. 203.

⁴² Romac, *op. cit.*, bilj. 2, str. 502 i 503., prijevod: „Određeni se nasljednici zato nazivaju *sui heredes* što su iz iste kuće pa se još i za života oca u neku ruku smatraju vlasnicima. Zbog toga razloga i u slučaju kada netko umre bez testamenta, na prvom ga mjestu nasljeđuju djeca (potomci) koja se stoga nazivaju *necessarii heredes*, jer u svakom slučaju, htjeli oni to ili ne htjeli, postaju nasljednici, kako po zakonu, tako i po testamentu.“

⁴³ Johnston, *op. cit.*, bilj. 39, str. 201.

⁴⁴ Riggsby, M. A., *Roman Law and the Legal World of the Romans*, Cambridge University Press, 2010., str. 159.

⁴⁵ Dixon, S., *Family* u Du Plessis, P.J.; Ando, C.; Tuori, K. (ur.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford University Press, 2016., str. 461. – 472., str. 466.

⁴⁶ Dodds, J., *The Impact of the Roman Law of Succession and Marriage on Women's Property and Independence*, Melbourne University Law Review, vol. 18, br. 4, 1992, str. 899-917, str. 912.

⁴⁷ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 354.

Treći i posljednji nasljedni red su bili *gentiles*, odnosno pripadnici istog roda (*gens*). Oni su se pozivali na nasljedstvo ukoliko nije bilo niti *sui heredes* niti *proximus agnatus*.⁴⁸ Priroda rimskih *gens*-a je sama po sebi nejasna, pa je tako ostala misteriozna i njihova uloga u nasljeđivanju. Sve što zaista znamo je da su bili dio pravila o nasljeđivanju.⁴⁹

Gai, Inst. 3,17 *Si nullus agnatus sit, eadem lex XII tabularum gentiles ad hereditatem vocat. Qui sint autem gentiles, primo commentario rettulimus: et cum illic admonuerimus totum gentilicium ius in desuetudinem abiisse, supervacuum est hoc quoque loco de eadem re curiosius tractare.*⁵⁰

Druga važna vrsta pravila koja se tiču intestatnog nasljeđivanja su ona koja je razvio pretor. Protekom vremena na važnosti je sve više dobivalo krvno srodstvo. Agnatsko srodstvo je i dalje izuzetno bitno, međutim, nove društvene okolnosti nisu mogle više izbjegavati značaj kognatskog srodstva pa shodno tome pretor uvodi novi sistem nasljeđivanja. Ono što je bitno za naglasiti je da *ius honorarium* ne zamjenjuje *ius civile*, već ga na određeni način modificira i prilagođava potrebama društva. Pretor nije imenovao nasljednike, nego je dodjeljivao *bonorum possessio* (posjedovanje imovine), pravo da osoba poduzme određene pravne korake kako bi stekla imovinu.⁵¹ Pretor je dodjeljivao *bonorum possessio* u dva slučaja: ako nije bilo oporuke (*ab intestato*) i ako je unatoč oporuci, postojao razlog za njeno poništenje (*contra tabulas*).⁵²

D. 38,8,1, pr *Haec bonorum possessio nudam habet praetoris indulgentiam neque ex iure civili originem habet: nam eos invitat ad bonorum possessionem, qui iure civili ad successionem admitti non possunt, id est cognatos.*⁵³

Pretorova shema nasljeđivanja se sastojala od četiri nasljedna reda. Prvi nasljedni red (*unde liberi*) činila su ostaviteljeva djeca (*liberi*). Ova kategorija je bila šira nego kategorija prvog nasljednog reda *ius civile*-a, jer je, osim *sui heredes*-a, obuhvaćala i emancipiranu djecu ostavitelja.⁵⁴ Emancipirana djeca ostavitelja nisu bila više njegov agnatski srodnik, već

⁴⁸ *Id.*, str. 355.

⁴⁹ Riggsby, *op. cit.*, bilj. 44, str. 159-160.

⁵⁰ Romac, *op. cit.*, bilj. 2, str. 472. i 473., prijevod: „Ako nije bilo nikoga od agnata, Zakonik XII ploča pozivao je gentile na nasljeđe. Što su to gentili, izložili smo u prvoj knjizi, a sada napominjemo da je cjelokupno gentilno nasljedno pravo izašlo iz običaja, pa je suvišno i na ovom mjestu o tom pitanju potanje raspravljati.“

⁵¹ Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 192.

⁵² *Ibid.*

⁵³ Romac, *op. cit.*, bilj. 2, str. 474. i 475., prijevod: „*Bonorum possessio* zasniva se jedino na pretorovoj dozvoli; ono nema svoju osnovu u civilnom pravu, budući da su na *bonorum possessio* pozvane one osobe koje ne mogu po civilnom pravu steći nasljedstvo, to jest krvni srodnici.“

⁵⁴ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 356.

kognatski, i to je prvi pokazatelj da se krvno srodstvo počelo više cijeliti. U ovu kategoriju su spadale i udane kćeri, koje su bile u najboljem položaju jer su sada mogle naslijediti od dvije obitelji: od svoje rođene obitelji i obitelji svog muža, jer kao što već rečeno, žena u *cum manu* braku je pravno bila prema svom suprugu u položaju kćeri. Zbog svega navedenog, ponekad je moglo doći do napetosti u ovom nasljednom redu, zato što su emancipirani sinovi ili udane kćeri već dobile udio obiteljske imovine kada je agnatska veza prekinuta, bilo putem donacija ili putem miraza.⁵⁵ Isto tako, oni su nakon raskidanja *patriae potestas* zarađivali imovinu za sebe, a ne više za *pater familias*-a, za razliku od djece koja su i dalje pod njegovom vlašću.⁵⁶ Iz tog razloga, kako bi se očuvalo načelo jednakih dijelova, bilo je potrebno tu njihovu imovinu uračunati u ostavinu (takozvani *collatio bonorum*).⁵⁷

Drugi nasljedni red (*unde legitimi*), činile su osobe koje su imale zakonsko pravo nasljeđivanja u sva tri nasljedna reda po Zakoniku XII ploča. Međutim, kako su *sui heredes* već bili obuhvaćeni prethodnom kategorijom, *unde liberi*, a gentilno nasljeđivanje je iščezlo, ostaje da su drugi nasljedni red po pretorovim pravilima činili *proximus agnatus*, odnosno svi ostali agnati koji nisu *sui heredes*.⁵⁸

Unde cognati je bio treći nasljedni red i obuhvaćao je sve krvne srodnike, bili oni agnati ili ne, do sedmog stupnja srodstva, kako bi se pronašao jedan ili više nasljednika, s time da su bliži isključivali daljnje.⁵⁹

Četvrti, ujedno i posljednji nasljedni red po pretorovoj shemi nasljeđivanja (*unde vir et uxor*) davao je *bonorum possessio* ostaviteljevom preživjelom bračnom drugu, ali samo u slučaju da nije bilo nasljednika iz prva tri nasljedna reda.⁶⁰ Supružnici su rangirani nisko u redosljednu nasljeđivanja, ali to nije čudno, jer je to posljedica braka *sine manu*. Strogo govoreći, praktički nema obiteljskih veza između bračnih drugova u *sine mane* braku. No, o tome će više biti riječ kasnije.⁶¹

Carske reforme su dodatno ojačale važnost kognata u nasljeđivanju, pa se tako primjerice, po Justinijanovom pravu intestatno nasljeđivanje baziralo isključivo na kognatskom srodstvu,

⁵⁵ Jakab, *op. cit.*, bilj. 40, str. 505-506.

⁵⁶ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 356.

⁵⁷ Jakab, *op. cit.*, bilj., 40, str. 506.

⁵⁸ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 356.

⁵⁹ Riggsby, *op. cit.*, bilj. 44, str. 160.

⁶⁰ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 356.

⁶¹ Jakab, *op. cit.*, bilj. 40, str. 506.

a car Hadrijan je uveo važne novine glede nasljeđivanja između majke i djece, koje će biti razložene dalje u radu.⁶²

2.2.2. Žena i oporuka

Nasljeđivanje u starom Rimu je bilo najvažniji način stjecanja bogatstva, unatoč postojanju poslova i mogućnosti zarade putem istih. Svaki sustav koji je poznao privatno vlasništvo imao je uređen sustav njegovog prenošenja u slučaju smrti osobe, pa tako i rimsko pravo. Osoba je mogla raspolagati svojom imovinom na smrti i ostaviti je kome je željela. Taj pravni posao se naziva oporuka (*testamentum*).⁶³

Ulpiani, Reg. 20,1 *Testamentum est mentis nostrae iusta contestatio, in id sollemniter factum, ut post mortem nostram valeat.*⁶⁴

Postojala su određena pravila glede pisanja oporuke koja su se morala poštovati. Odredbe o oporučnom nasljeđivanju su postojale u Zakonika XII ploča, iako se u početka oporuka sastavljala samo iznimno, od strane *sui iuris* muškaraca u slučaju kada nisu imali vlastite *sui heredes*.⁶⁵ U starijim vremenima, postojale su dvije vrste oporuka. Prva je bila javna oporuka koja se sastavljala pred *comitia calata*, javnom narodnom skupštinom sastavljenom samo od muškaraca i koji su za tu zadaću bili u svojstvu svjedoka.⁶⁶ Skupštinom je predsjedao *pontifex maximus*, a za navedene svrhe se sastajala dva puta godišnje.⁶⁷ Druga vrsta oporuke je bila *testamentum in procinctu*. Riječ je o usmenoj oporuci rezerviranoj za vojnike, kada su pred bitku usmeno izricali svoju posljednju volju, sa svojim ratnim kolegama kao svjedocima.⁶⁸ Ono što je zajedničko objema oporukama je da nisu bile dostupne ženama. Žene nisu smjele biti dio kurijatske skupštine, a isto tako vojnici su mogli biti isključivo muškarci. Stoga se vremenom razvio treći oblik oporuke, *testamentum per aes et libram*. Kako žene nisu imale vlastite *sui heredes* niti su mogle biti glave svojih obitelji, smatra se kako do ovog zadnjeg oblika oporuke one nisu imale mogućnost oporučnog raspolaganja vlastitom imovinom.⁶⁹

⁶² Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 357.

⁶³ Riggsby, *op. cit.*, bilj. 44, str. 153.

⁶⁴ Romac, *op. cit.*, bilj. 2, str. 478. i 479., prijevod: „Testamenat je valjana izjava naše volje, učinjena na propisan način, da bi nakon naše smrti imala učinak.“

⁶⁵ Gardner, J. F., Wiedemann, T., *The Roman Household: A Sourcebook.*, Routledge, 1991., str. 117.

⁶⁶ Više o *comitia calata* i njenim zadaćama - https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Comitia.html, 07. svibnja 2024.

⁶⁷ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 360.

⁶⁸ Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 164.

⁶⁹ *Id.*, str. 165.

Testamentum per aes et libram se isprva razvio kao način zaobilaženja *testamentum comitiis calatis*. Riječ je o oporuci napravljenoj uz pomoć mjedi i vage, kako joj i samo ime nalaže. Navedeni elementi su bili dvije glavne značajke formalnih radnji u ranim vremenima Rima, a sami postupak bio je ekvivalentan postupku formalnog prijenosa vlasništva, *mancipatio*. Oporučitelj je uz prisutnost nositelja vage (*libripens*) i petorice punoljetnih rimskih građana kao svjedoka izvršio prijenos vlasništva svoje imovine formalnom radnjom povjereniku nazvanom *familiae emptor* i njemu odredio kako da postupi sa navedenom imovinom nakon njegove smrti.⁷⁰ On je osoba od povjerenja, koja je po smrti ostavitelja bila dužna postupati po njegovoj volji. Do kraja Republike ovaj oblik oporuke je istisnuo prethodno dva navedena i uz određene promjene postao praktički jedini oblik oporuke. U nekom trenutku, za koji se ne zna točno kada se dogodio, smatra se da je ženama postao dostupan *testamentum per aes et libram*, ako su prethodno dobile odobrenje svog tutora i prošle kroz *coemptio* kako bi se oslobodile svojih agnata.⁷¹

Nužna pretpostavka za ženu da bi imala pravo sastaviti oporuku bila je da je prošla kroz promjenu statusa, *capitis deminutio*. To je mogla biti posljedica primjerice stupanja žene u *manus* brak ili emancipacije. Svrha *capitis deminutio* je prekidanje postojećih agnatskih veza.⁷² Kao što je već obrađeno gore u radu, ženini agnati su imali pravo na njeno nasljedstvo kao *proximus agnatus*. Prolaskom kroz *coemptio*, te agnatske povezanosti više ne bi bilo, a žena bi bila onda slobodna raspolagati svojom imovinom kako je htjela.

Ako žena nije prošla kroz promjenu statusa na prije navedena dva načina, morala je proći kroz fiktivnu prodaju nazvanu *coemptio fiduciae causa*. Žena bi se prividno prodala muškarcu po njenom izboru, uz pristanak njezinog tutora. Nakon toga taj muškarac bi ju manumitirao, time postavši njen *tutor fiduciarius*. Druga bitna činjenica jest da je on morao dati svoj pristanak na donošenje oporuke, inače bi bila nevažeća.⁷³ Pristanak *tutor fiduciarius*-a na oporuku mogao se i prisilno tražiti, međutim vjerojatno je da do toga nije dolazilo, pošto su se za tu ulogu birale osobe od povjerenja.⁷⁴ Detaljnija analiza institucije skrbništva nad ženama će biti obrađena u posebnom poglavlju rada.

⁷⁰ Johnston, *op. cit.*, bilj. 39, str. 202.

⁷¹ Dixon; S., *Infirmity Sexus: Womanly Weakness in Roman Law*, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis/Legal History Review vol. 52, br. 4, 1984, str. 343-372, str. 346.

⁷² Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 17.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ Dodds, *op. cit.*, bilj. 46, str. 913.

Sve do vremena principata, točnije do cara Hadrijana (vladao od 117. do 138. g.n.e.), ženina testamentarna sposobnost je ovisila o *capitis deminutio*. Car Hadrijan je senatskim dekretom abolirao zahtjev prolaska kroz promjenu statusa u svrhe ženinog oporučnog raspolaganja.

Gai. Inst. 1.115a *Olim etiam testamenti faciendi gratia fiduciaria fiebat coemptio: tunc enim non aliter feminae testamenti faciendi ius habebant, exceptis quibusdam personis, quam si coemptionem fecissent remancipataeque et manumissae fuissent: sed hanc necessitatem coemptionis faciendae ex auctoritate divi Hadriani senatus remisit.*⁷⁵

Gai. Inst. 2.112. *Ex auctoritate divi Hadriani senatus consultum factum est, quo permissum est <sui iuris> feminis etiam sine coemptione testamentum facere, si modo non minores essent annorum XII; scilicet ut quae tutela liberatae non essent, tutore auctore testari deberent.*⁷⁶

Dakle, nakon što je car Hadrijan ukinuo potrebu za prolaskom kroz *coemptio*, sada je jedini uvjet preostao da žena mora biti punoljetna, a ako nije oslobođena od skrbništva, morala je imati pristanak tutora. Po novim uvjetima, žene su mogle oporučno raspolagati ranije od muškaraca, pošto je dob njihove punoljetnosti bila dvanaest godina, a ona od dječaka četrnaest.⁷⁷

Od početka su vrijedila minimalna ograničenja i pravila vezana uz oporučno nasljeđivanje. Vodeći se ovime, kada bi žena ispunila nametnute joj uvjete, njena sloboda u sastavljanju oporuke je bila vrlo široka. Na ovaj način je mogla za svoje nasljednike imenovati svoga supruga ili djecu, izbjegavajući nepovoljna pravila zakonskog (intestatnog) nasljeđivanja. Dakle, oporuka u kojoj supruga imenuje svog supruga nasljednikom nije bila iznenađujuća.⁷⁸ Mogla ga je imenovati nasljednikom cijele svoje imovine, postaviti ga kao sunasljednika sa njihovom djecom ili mu pak postaviti određene uvjete daljnjeg postupanja sa njenom imovinom; mogućnosti su bile brojne.⁷⁹ *Vice versa*, suprug je mogao imenovati ženu

⁷⁵ Frier, McGinn, *op.cit.*, bilj. 1, str. 455., latinski izvornik preuzet iz knjige, a prijevod baziran na engleskom prijevodu istoga: „U jednom trenutku, fiducijarna prodaja (*coemptio fiduciaria*) je bila obavljena kako bi se izvršila oporuka. Jer u to vrijeme, uz određene iznimke, žene su imale pravo na izradu oporuke samo ako su obavile „prodaju“ te bile remancipirane i manumitirane. No, na autoritetu božanskog Hadrijana, Senat je ukinuo zahtjev za obavljanjem „prodaje“.“

⁷⁶ *Ibid*, latinski izvornik preuzet iz knjige, prijevod po Romac, *op.cit.*, bilj. 1., str. 487.; prijevod: „Senat je, međutim, na prijedlog božanskog Hadrijana i onim ženama koje nisu stupile u (prividni brak po osnovi) *coemptio*, dozvolio da prave testamenat, ali time da to mogu učiniti ako su starije od dvanaest godina, razumljivo, žene koje nisu oslobođene tutorstva treba da prave testamenat uz odobrenje tutora.“

⁷⁷ Vuolanto, *op.cit.* ., bilj. 19, str. 489.

⁷⁸ Treggiari, S., *Roman Marriage – Iusti Coniuges from the time of the Cicero to the time of Ulpian*, Clarendon Press, 1991., str. 385.

⁷⁹ *Ibid*.

nasljednicom u oporuci, osiguravajući budućnost supruzi koju ostavlja za sobom.⁸⁰ Car August je donošenjem svojih zakona *lex Iulia et Papia Poppaea* utjecao na slobodu oporučnog raspolaganja supružnika. On je želio ovim zakonima potaknuti Rimljane na (u to vrijeme) „zaboravljene“ vrijednosti tradicionalnog obiteljskog života, kao što su rađanje djece i brak općenito, a glavni način provedbe mu je bio nametanjem sankcija, naročito na području oporučnog nasljeđivanja.⁸¹ Ovim zakonima je uvedeno pravo djece, *ius liberorum*,⁸² koje će se proširiti u svojoj primjeni u pravu, neka od kojih će biti obrađena kasnije u radu. Određeno je da samo osobe koje su u braku i imaju barem jedno dijete koje je doseglo pubertet, imaju pravo primiti ono što im je oporukom ostavljeno.⁸³ Osobe koje su bile u braku, a bez djece, mogli su si međusobno ostaviti, odnosno primiti najviše polovinu imovine.⁸⁴ Osobe koje nisu u braku nisu mogle primiti ništa od onog što im je u oporuci ostavljeno.⁸⁵ Ova stroga pravila su se u primjeni zadržala još stoljećima nakon donošenja navedenih zakona.⁸⁶

Ženi su, dakle, pripadala i *testamenti factio activa i passiva*.⁸⁷ Ako usporedimo položaj žene kao intestatne i oporučne nasljednice, rekla bih da je podjednak. U slučaju intestatnog nasljeđivanja, bila je rangirana dosta visoko, a ponekad se moglo dogoditi da ima privilegiju naslijediti imovinu kako iz svoje obitelji rođenja, tako i iz obitelji u koju je ušla *manus* brakom. Prepoznavanje kognitivnog srodstva otvorilo je prilike za nasljedstvo između majke i djece, a prednost se postepeno davala i bračnim drugovima, glede mogućnosti nasljeđivanja i u slučaju smrti bez oporuke i sa oporukom. Žene su u praksi često bile imenovane nasljednicama u oporuci te su na taj način mogle akumulirati velika bogatstva u svojim rukama. To nije ostalo neprimijećeno, pa su se donosili zakoni koji su pokušali spriječiti koristi koje su žene imale, kao nasljednice, zbog velike slobode oporučivanja.⁸⁸

Najzanimljiviji takav zakon bio je *lex Voconia*. Donesen 169. g pr. Kr., zakon je nalagao da najbogatiji građanin, koji je imao imanje veće od sto tisuća asa, nije mogao imenovati ženu za

⁸⁰ Gardner, Wiedemann, *op. cit.*, bilj. 65, str. 140.

⁸¹ Field, J.A., Jr., *The Purpose of the Lex Iulia et Papia Poppaea*, *The Classical Journal*, vol. 40, br. 7, 1945., str. 398-416, str. 403. – 404.

⁸² Riječ je o takozvanom *ius trium liberorum*, pravu troje djece, koji je donosio određene povlastice za rimske građane, ponajviše žene. Za oslobođenice je vrijedilo pravilo četvero djece rođenih nakon njena oslobođenja iz ropstva. Objašnjenje na temelju Grubbs, J. E., *Women and the Law in the Roman Empire, A Sourcebook on Marriage, Divorce and Widowhood*, Routledge, 2002., str. 37.-38.

⁸³ Wallace-Hadrill, A., *Family and Inheritance in the Augustan Marriage Laws*, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, New Series, br. 27 (207), 1981., str. 58-80., str. 61.

⁸⁴ Horvat, Petrak *op. cit.*, bilj. 6, str. 81

⁸⁵ *Ibid.*

⁸⁶ Grubbs, *op. cit.*, bilj. 82, str. 84.

⁸⁷ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 363. i 364.

⁸⁸ Dodds, *op.cit.*, bilj. 46, str. 913.

nasljednicu, a isto tako legat ostavljen bilo muškarcu bilo ženi, ne može preći polovicu vrijednosti sveukupne imovine.⁸⁹ Svrha odredbe ovog zakona koja je usmjerena na ograničavanje nasljedstva ženama nikada nije bila jasna u potpunosti. Mnogi misle kako se željelo izbjeći da se žene previše obogate, pa su ga promatrali kao uperen protiv žena, ističući razloge poput prevelike neovisnosti koje bi takve žene imale ili neadekvatnog cirkuliranja njihovog bogatstva u svrhe javnih poslova.⁹⁰ S druge strane, mnogi su isticali kako *lex Voconia* zapravo ide u prilog ženama, čuvajući ih od mogućih velikih dugova i skupih pogrebnih obaveza.⁹¹ Možda najveća nepravda *lex Voconiae* je situacija u kojoj muškarac, upisan u prvi imovinski razred sa kćeri kao jedinim djetetom, ne može ju imenovati nasljednicom.⁹² No, unatoč svemu, postojali su načini kako izbjeći navedeni zakon i njegove, po mom mišljenju, sulude odredbe.

3. Imovinskopravni položaj žene u braku

3.1. Brak *cum manu*

Gai, Inst. 1,109-113 (109) *Sed in potestate quidem et masculi et feminae esse solent; in manum autem feminae tantum conveniunt.*⁹³

Kao što *pater familias* ima *patria potestas* nad djecom, tako nad svojom suprugom ima *manus*, ukoliko su stupili u takozvani brak *cum manu*. *Manus*, u svom doslovnom prijevodu „ruka“, je kontrola koju suprug ima nad svojom suprugom i njenom imovinom. Ovaj oblik braka je bio pravilo u ranom Rimu, a odgovarao je tadašnjim patrijarhalnim tendencijama rimske obitelji, u kojoj je *pater familias* imao vodeću ulogu.⁹⁴

Convenire in manum, odnosno dovođenje pod kontrolu, se ostvarivao putem tri oblika *cum manu* braka, a to su *confarreatio*, *coemptio* i *usus*.⁹⁵

⁸⁹ Cantarella, *op. cit.*, bilj. 10, str. 423.

⁹⁰ Dodds, *op. cit.*, bilj. 46, str. 914.

⁹¹ *Id.*, str. 913.

⁹² Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 174.

⁹³ Romac, *op. cit.*, bilj., 2, str. 170. i 171., prijevod: „(109) Ali dok se pod očinskom vlašću nalaze i muškarci i žene, pod *manus* dolaze samo žene.“

⁹⁴ Horvat, Petrak., *op. cit.*, bilj. 4., str. 79.

⁹⁵ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 17.

Confarreatio je bio vjerski obred u kojem su supružnici zajedno jeli sveti kruh od pira (*panis farreus*), koji je bio ponuđen kao žrtva jednom od vrhovnih bogova, Jupiteru Farenšu. Ceremonija se odvijala u prisutnosti dvojice najvećih svećenika, *pontifex maximus*-a i *flamen Dialis*-a te desetorice svjedoka.⁹⁶ Vjeruje se da je u početku bio rezerviran samo za najviši sloj društva, patricije. Pripadnici svećeničkog staleža u Rimu su morali stupiti u brak putem ove ceremonije.⁹⁷

Coemptio je i u ovom slučaju vrsta fiktivne kupoprodaje, baš kao što je obrađeno gore u tekstu. Uz korištenje već spomenutih vage i mjeda, te prisutnost *libripens*-a i petorice svjedoka, prilikom prodaje koristile su se posebne fraze koje su označavale da je svrha ovog *coemptio*-a brak.⁹⁸ Mogao se sklopiti u bilo kojem trenutku braka, ne nužno samo na početku.⁹⁹ Gaj je u svojim Institucijama obrazložio različite namjere sklapanja *coemptio*:

Gai, Inst. 1, 114 *Potest autem coemptionem facere mulier non solum cum marito suo, sed etiam cum extraneo; scilicet aut matrimonii causa facta coemptio dicitur aut fiduciae; quae enim cum marito suo facit coemptionem, ut apud eum filiae loco sit, dicitur matrimonii causa fecisse coemptionem; quae uero alterius rei causa facit coemptionem aut cum viro suo aut cum extraneo, velut tutelae evitandae causa, dicitur fiduciae causa fecisse coemptionem.*¹⁰⁰

U ovom ulomku se nazire i treća zadaća *coemptio*-a kojom žena može ostvariti određenu namjeru, vezanu za *tutela mulierum* i koja će se obraditi u odgovarajućem poglavlju rada.

Usus je treći način stjecanja *manus*-a nad suprugom. Riječ je zapravo o vrsti dosjelogosti, gdje ukoliko muž i žena žive skupa više od godinu dana, smatra se da je muž ostvario *manus* nad ženom. Nije riječ o nekakvom obredu kao kod *confarreatio*, već o pravu.¹⁰¹ Paralela se povlači sa ostvarivanjem prava vlasništva nad stvarima uslijed dugotrajnog korištenja istih, takozvani *usucapio*.¹⁰² Preciznije, za *usus* se primjenjuju ista pravila kao i kod stjecanja prava vlasništva

⁹⁶ Wieand, E.H., *The Position of Women in the Late Roman Republic. Part I*, The Classical Journal, vol. 12, br. 6, 1917., str. 378-392, str. 382.

⁹⁷ Lewis, *op. cit.*, bilj. 26, str. 167.

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 25.

¹⁰⁰ <https://www.thelatinlibrary.com/gaius1.html#114>, 03. lipnja 2024., prijevod u skladu engleskog prijevoda od Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 25.: „Ali žena može sklopiti *coemptio* sa neznancem, ne samo sa svojim suprugom. Ako žena sklopi *coemptio* sa svojim suprugom kako bi imala položaj kćeri u njegovom kućanstvu, kaže se da je to učinila radi braka. Ali ako žena sklopi *coemptio* ili sa svojim suprugom ili sa neznancem iz nekog drugog razloga, na primjer kako bi izbjegla skrbništvo, kaže se da je to učinila radi povjerenja.“

¹⁰¹ Frier, McGinn, *op. cit.*, bilj. 1, str. 55.

¹⁰² Cantarella, *op. cit.*, bilj. 10, str. 421.

nad pokretnim stvarima, dakle neprekinutim korištenjem minimalno godinu dana. U Zakoniku Dvanaest ploča je predviđena mogućnost prekidanja *usus*-a:

Gai, Inst. 1,111 *Lege XII tab. cautum est, ut si qua nollet eo modo (usu) in manum mariti convenire, ea quotannis trinocitio abesset atque eo modo <usum> cuiusque anni iterrumperet.*¹⁰³

Supruga, ukoliko ne želi da dođe do stvaranja *manus*-a, bi trebala u tom navedenom roku od godine dana, izostati iz kuće tri noći uzastopno (*usurpatio trinocitii*). Za to vrijeme bi vjerojatno bila u očevoj kući i tako prekidala trajanje dosjelogosti.¹⁰⁴

Neovisno o kojoj od navedene tri vrste braka *cum manu* je riječ, sva tri su za posljedicu imala stvaranje *manus*-a nad ženama. Žena je tako prošla kroz već spomenutu *capitis deminutio minima*.¹⁰⁵ Ukoliko je prije stupanja u brak bila osoba *alieni iuris*, žena je sada dolazila ili pod *manus* svog supruga, ako je on bio osoba *sui iuris*, ili pod vlast njegovog *pater familias*-a, ako je bio osoba *alieni iuris*. Na taj se način „prebacila“ iz obitelji rođenja u suprugovu obitelji, prekidajući svoje dotadašnje agnatske veze i stvarajući nove.¹⁰⁶ Unatoč velikim sličnostima sa *patria potestas* i činjenici da sada supruga stoji u položaju kćeri u odnosu na supruga (u imovinskom i nasljednopravnom pogledu), ipak su postojale određene razlike. Primjerice, muž nije imao *ius vitae ac necis* nad svojom suprugom, niti ju je mogao noksarno predati ili prodati.¹⁰⁷

Supruga koja se nalazila u *cum manu* braku nije imala nikakve imovinskopravne sposobnosti. Trenutkom sklapanja navedenog braka i osnivanja *manus*-a, sve što je ženi pripadalo, prelazilo je u imovinu njenoga muža.¹⁰⁸ Ovako je to Gaj objasnio u trećoj knjizi Institucija:

Gai, Inst. 3.83 *Etenim cum pater familias se in adoptionem dedit mulierue in manum conuenit, omnes eius res incorporales et corporales, quaeque ei debita sunt, patri adoptiuo coemptionatoriuo adquiruntur exceptis his, quae per capitis deminutionem pereunt, quales sunt*

¹⁰³ Romac A., (ur.), *op. cit.*, bilj. 12, str. 88. i 89., prijevod: „Zakonikom XII ploča predviđeno je da žena koja ne želi na taj način (po osnovi uzusa) doći pod vlast (*manus*) muža, treba svake godine izostati (iz kuće) tri (uzastopne) noći, pa tako svake godine prekinuti tok uzusa.“

¹⁰⁴ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 83.

¹⁰⁵ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 28.

¹⁰⁶ Wethmar-Lemmer, M.M., *The Legal Position of Roman Women: A Dissenting Perspective*, Fundamina, vol. 12, br. 2, 2006., str. 174-185, str. 175.

¹⁰⁷ Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 11.

¹⁰⁸ Frier, McGinn, *op. cit.*, bilj. 1, str. 91.

*ususfructus, operarum obligatio libertorum, quae per iusiurandum contracta est, et lites contestatae legitimo iudicio.*¹⁰⁹

Baš poput kćeri *alieni iuris* koja je stjecala sve za svog oca, tako je i supruga u *cum manu* braku imovinu stjecala isključivo za svog supruga.¹¹⁰ On je imao potpunu kontrolu nad cjelokupnom imovinom. Ukratko rečeno, žena u *manus*-u je bila pravno i imovinskopravno ovisna o svome suprugu.¹¹¹

Manus nije bio nužna posljedica braka, ali jest onog kojeg su stručnjaci vremenom etiketirali kao brak *cum manu*. Razlikovanje braka *cum manu* i *sine manu* je više moderni koncept koji se razvio radi lakše usporedbe istih.¹¹² Pogrešno je tvrditi da je brak u kojem je žena dolazila pod *manus* prethodio braku bez istoga. Vjerojatno je da su paralelno egzistirali u stvarnom životu Rimljana, ali se smatra kako su žene postepeno svojim zahtjevima za veću slobodu utjecale na prijelaz s „lošijeg“ na „bolji“ brak.¹¹³ Brak *cum manu* je svoj vrhunac doživio u vrijeme rane i srednje Republike.¹¹⁴

3.2. Brak *sine manu*

Brak *sine manu*, često u literaturi referiran kao „slobodan“ brak je postao prevladavajući oblik bračne zajednice krajem Republike.¹¹⁵ Glavna razlika između braka *sine manu* i *cum manu* je u tome što supruga ne dolazi pod *manus* svog supruga ili vlast njegovog *pater familias*-a, već ostaje osoba pod vlašću svog *pater familias*-a, ukoliko je bila osoba *alieni iuris* ili pod tutorstvom, ako je bila *sui iuris*.¹¹⁶ Supruga bi i dalje ostala dio svoje agnatske obitelji, istoimene veze se ne bi prekidale te bi zadržavala pravo nasljeđivanja u obitelji rođenja.¹¹⁷ Zaključak koji proizlazi iz svega navedenog jest da se ženin pravni status nije mijenjao ulaskom u brak.

¹⁰⁹ <https://www.thelatinlibrary.com/gaius3.html#83>, 04. lipnja 2024., prijevod: „Naime, kad se otac obitelji da na posvojenje ili kad žena stupi u brak (u ruke muškarca), sva njegova ili njezina nematerijalna i materijalna dobra, kao i dugovi, prelaze na posvojitelja ili kupca osim onih koji gube valjanost zbog promjene statusa, poput plodouživanja, obaveza oslobođenih robova koje su ugovorene zakletvom i sudskih sporova koji su započeti zakonskim postupkom.“

¹¹⁰ Couch, J.A., *Woman in Early Roman Law*, Harvard Law Review, vol. 8, br. 1, 1894., str. 39-50, str. 46.

¹¹¹ Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 67.

¹¹² Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 17.

¹¹³ Clarke, G., *Roman Women, Greece&Rome*, vol. 28, br. 2, 1981., str. 193-212., str. 204.

¹¹⁴ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 30.

¹¹⁵ Gardner, Wiedemann, *op. cit.*, bilj. 65, str. 17.

¹¹⁶ Dixon, S., *The Roman Family*, The Johns Hopkins University Press, 1992. str. 74.

¹¹⁷ *Id*, str. 73.-74.

Dva bitna obilježja svakog rimskog braka bila su zajednički život muškarca i žene te namjera istih da budu supružnici, koja se definira kao *affectio maritalis*.¹¹⁸ Oblici braka *cum manu* su zbog svog ceremonijalnog karaktera lakše odražavali navedena dva obilježja prema trećim osobama. Unatoč činjenici da je *sine manu* brak bila puno fleksibilnija vrsta braka, ipak je bilo potrebno ostvariti određeni stupanj formalnosti koji bi potvrdio postojanje bračne zajednice i zajedničkog života između određenog muškarca i žene. Stručnjaci navode kako je najznačajniji znak braka bio *in domum deductio*, uvođenje u bračni dom.¹¹⁹ Kao što Andrew Lewis u svom članku navodi, sukladno pisanim izvorima, brak se mogao sklopiti i u odsutnosti muža. Bilo je bitno da žena bude prisutna jer se ona uvodi u bračni dom, odnosno u brak, bilo od strane muža ili neke druge osobe.¹²⁰ Zapravo, najveći naglasak se stavlja na pristanak supružnika, *consensus*, koji je protekom vremena postao najbitniji element te se zadržao sve do danas.¹²¹ Navedeno je sumirano i formulirano u reguli *consensus facit nuptias*, sporazum čini brak.¹²²

Imovinskopravna pozicija žene se ulaskom u *sine manu* brak nije uopće promijenila. Ako je ona i dalje bila *filia familias*, sva njena imovina je bila u kontroli i vlasništvu njenog *pater familias*-a. Žena *sui iuris* je samostalno raspolagala cjelokupnom svojom imovinom.¹²³ Sve što je supruga imala prije braka i stekla u braku je bilo njeno. Ovdje vidimo bitnu razliku u odnosu na imovinskopravni položaj žene u *cum manu* braku. Imovinska posljedica *conventio in manum* je bila stapanje bračne imovine u jedinstvenu cjelinu koja je bezuvjetno bila ili u vlasništvu muža ili njegovog *pater familias*-a. S druge strane, u „slobodnom“ braku je uvijek vrijedilo pravilo odvojene imovine.¹²⁴ Suprug, dakle, nije imao apsolutno nikakva prava na dio imovine koji je pripadao samo supruzi, nazvan *parapherna*¹²⁵ i koji se razlikovao od miraza, za koji se kaže, kako će biti obrađeno u sljedećem poglavlju, da je „zakonski njegov, a potencijalno njen“. ¹²⁶ Zasebna imovina nije bila prepreka da žena i muž međusobno sklope dogovore koji bi formalno utvrdili, gdje bi žena mogla predati mužu na brigu i upravljanje određenih njenih stvari i poslova, naročito onih koji se tiču zajedničkog kućanstva. Naravno, potrebno je bilo

¹¹⁸ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 77.

¹¹⁹ Grubbs, *op. cit.*, bilj. 82., str. 82.

¹²⁰ Lewis, *op. cit.*, bilj. 26, str. 166.

¹²¹ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 84.

¹²² *Id.*, str. 78.

¹²³ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 324.

¹²⁴ Dixon, *op. cit.*, bilj. 71, str. 364.

¹²⁵ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/parapherna>, 06. lipnja 2024.

¹²⁶ Citat je baziran na prijevodu od Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 365.

sastaviti inventar svih stvari na koji se ovaj aranžman odnosi, a na kraju upravljanja muž je bio dužan predati izvješće o istom.¹²⁷

Sve prethodno navedeno o imovinskim pravima žene u *sine manu* braku opravdava tvrdnju autorice Dodds koja navodi kako je ženi koja je udana bez *manus*-a, a koja ujedno ima i dobrog tutora, pripadala skoro pa neograničena kontrola nad svojom imovinom i upravljanjem svojih poslova.¹²⁸

3.3. *Dos* (miraz)

3.3.1. Općenito

Miraz je važan institut rimskog prava koji je utjecao na uređenje imovinskih odnosa između supružnika. *Dos* je bio određeni imovinski doprinos koji je davan mužu u svrhu uzdržavanja žene i lakšeg pokrivanja financijskih troškova u njihovoj bračnoj zajednici. Osobe koje su davale miraz su bile žena, njen *pater familias* ili pak neka treća osoba.¹²⁹

Ulpiani, Reg. 6,2 *Dotem dicere potest mulier, quae nuptura est, et debitor mulieris, si iussu eius dicat: item parens mulieris virilis sexus, per virilem sexum cognatione inuctus, velut pater; avus paternus. dare, promittere dotem omnes possunt.*¹³⁰

Problem općenito sa najranijim periodom u razvoju rimskog prava je manjak dokaza za to doba, pa tako i što se tiče miraza. Unatoč ne postojanju pravila o *dos*-u u Zakoniku XII ploča, ne znači da se on tada nije prakticirao, već samo da još nije bilo potrebe uređenja zakonskih pravila o istom.¹³¹ Naročito nije poznato kako i koja se imovina računala kao miraz u braku *cum manu*. Ciceron u svom djelu *Topica* izjednačava imovinu žene koja je stupila u brak *cum manu* sa mirazom:

¹²⁷ Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 71.-72.

¹²⁸ Dodds, *op. cit.*, bilj. 46, str. 910.

¹²⁹ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 86.

¹³⁰ Romac, *op. cit.*, bilj. 2, str. 172. i 173., prijevod: „Miraz mogu obećati žena koja namjerava stupiti u brak ili ženin dužnik, ako to učini po njezinom nalogu, zatim ženin predak muškog spola, vezan srodstvom po muškoj liniji, kao što su otac ili djed po ocu. Dati miraz i ugovoriti ga mogu svi.“

¹³¹ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 324.

Cicero, Topica 23 *Cum mulier viro in manum convenit, omnia quae mulieris fuerunt viri fiunt dotis nomine.*¹³²

Poznato je kako je ženin imovinskopravni položaj u *manus* braku nije bio zavidan. Sva imovina koju je imala prije braka i koju je stekla tokom braka pripadala je njenom suprugu. Ciceron je smatrao da ona imovina koju je supruga donijela u brak, bez obzira što se smatrala dijelom suprugove imovine, je zapravo različita i povratna u slučaju prestanka braka.¹³³ Stručnjaci su tijekom vremena, oslanjajući se na malobrojne dokaze, došli do zaključka kako je u ranim danima rimske povijesti brak *cum manu* bio prevladavajući oblik braka i kako su razvod mogli inicirati samo suprug ili njegov *pater familias*. Ukoliko se pokaže da je supruga bila kriva, ostaje bez miraza, a ukoliko ne postoji valjani razlog za razvod, suprug bi bio kažnjen.¹³⁴ Navedena pravila se pripisuju Romulu: „Uveo je i (još) neke zakone, od kojih je jedan grub (nesmiljen), jer nije dopuštao supruzi da se razvede od muža, dok je mužu dozvoljavao da ženu otjera u slučaju trovanja djece, podmetanja (zamjene) ključeva ili učinjenog preljuba; ako bi pak (iz drugih razloga) netko htio otpustiti suprugu, odredio je da jedan dio njegove imovine pripadne supruzi, a dio da bude posvećen Cereri (...)“¹³⁵

Iz priloženog vidimo vrlo strogi sustav razvoda braka, koji je priklonjen više muškarcu nego ženi.

Prekretnica se dogodila oko 230. godine prije Krista, a vezana je za poznati slučaj razvoda Spuriusa Carviliusa Ruge koji je razveo svoju ženu zbog steriliteta, a da pritom nije pretrpio nikakvu financijsku kaznu.¹³⁶ Žena je bila razvedena, bez svoje krivnje i mogućnosti da povrati dio miraza. Zbog toga se javila potreba zakonskog reguliranja mehanizama zaštite ženinih imovinskih prava u slučaju prestanka braka. Na temelju navedenog uvedene su *cautiones rei uxoriae* i razvila se *actio rei uxoriae*, o kojima će više biti riječ kasnije.¹³⁷

U ime miraza mogle su se dati nekretnine, pokretnine ili kombinacija jednog i drugog. Najčešća pokretnina koja se davala je bila novac, a uz njega životinje i robovi, a od nekretnina to su bila poljoprivredna zemljišta ili farme.¹³⁸ Miraz je bila ustaljena pojava u životima

¹³² Frier, McGinn, *op. cit.*, bilj. 1, str. 91., prijevod na temelju engleskog prijevoda: „Kada žena uđe u mužev *manus*, sve što je pripadalo ženi postaje muževo kao miraz.“

¹³³ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 29.

¹³⁴ *Id.*, str. 442.

¹³⁵ Romac (ur.), *op. cit.*, bilj. 12, str. 115.

¹³⁶ Watson, A., *Studies in Roman Private Law; The Divorce of Carvilius Ruga*, The Hambleton Press, 1991., str. 23-36., str. 27.

¹³⁷ *Id.*, 32. str.

¹³⁸ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 348.-349.

Rimljana. Bilo je normalno davati miraz kako bogatijim članovima društva, tako i siromašnijim. Paralela je postojala između društvenog statusa mladenke i veličine miraza.¹³⁹

Postojale su dvije vrste miraza, ovisno o tome od koga potječe. *Dos profecticia* je miraz koji je davao suprugin muški predak, najčešće otac ili *pater familias*, a *dos adventicia* je potjecao ili od žene ili neke treće osobe.¹⁴⁰ Glavna razlika između ove dvije vrste miraza je bila u tome kako se postupalo s mirazom nakon prestanka braka.

Dos je predstavljao određenu imovinu koja se prenosila u vlasništvo supruga. On je njome upravljao i bio odgovoran za nju, sve dok je brak trajao. Kako bi se navedena svrha ostvarila, razlikovale su se tri metode, odnosno pravne osnove za osnivanje miraza.

Prva osnova je bila *dictio dotis*, deklariranje miraza. Riječ je o verbalnom ugovoru kojim su se mogli poslužiti samo supruga, njen muški agnat ili suprugin dužnik, na njen zahtjev i kojim su oni jednostrano obećali dati miraz suprugu. Iako je riječ o *stipulatio*,¹⁴¹ posebna karakteristika *dictio dotis*-a je bila u tome što nije zahtijevala postavljanje prethodnog pitanja.¹⁴²

Promissio dotis, obećanje miraza. Ova druga metoda predstavlja pravu stipulaciju. Ovim verbalnim ugovorom se mogao poslužiti bilo koji davatelj miraza, nije postojalo ograničenje u osobi. Priroda i veličina miraza je bila dogovorena unaprijed. *Promissio dotis* je davao pravo suprugu da u određenom trenutku kasnije zatraži od davatelja miraza da ispuni svoje obećanje, odnosno da ispuni svoju obvezu prijenosa ugovorenog miraza na njega.¹⁴³

Datio dotis, davanje miraza. Kao što samo ime kaže, ova treća metoda osnivanja miraza se sastojala od stvarnog prijenosa miraznih stvari u vlasništvo supruga, dakle bez prethodnog obećanja. Kao i *promissio dotis*, bila je na raspolaganju bilo kome. Prijenos stvari koje su dogovorene u ime miraza morao je biti izvršen sukladno pravilima o prijenosu pojedinih dobara.¹⁴⁴

Najčešće bi dogovori oko miraza bili popraćeni sklapanjem dotalnih ugovora, koji su pravnicima onog vremena nazivali *tabulae dotales*. Bio je bitan dio ceremonije vjenčanja i na

¹³⁹ Frier, McGinn, *op. cit.*, bilj. 1, str. 73.

¹⁴⁰ *Id.*, str. 76.

¹⁴¹ *Stipulatio*, odnosno stipulacija je bila vrsta formalnog verbalnog ugovora u rimskome pravu koja se sastojala od svečanog pitanja budućeg vjerovnika i odgovora budućeg dužnika., <https://www.enciklopedija.hr/clanak/stipulatio>, 12. lipnja 2024.

¹⁴² Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 99.

¹⁴³ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 86.

¹⁴⁴ Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 100.

njemu bi bio potvrđen. Sadržaj dotalnog ugovora je bio sastav *dos*-a i kako postupati s njim u slučaju prestanka braka.¹⁴⁵

Unatoč činjenici da se *dos* prenosio u vlasništvo supruga i da je on imao potpuno kontrolu i mogućnost upravljanja nad istim u tijeku braka, ipak se smatralo zapravo ženinom imovinom. To najviše dolazi do izražaja u ograničenjima koja su se vremenom postavila suprugovim raspolaganjem mirazom.

Suprugovo upravljanje miraznom imovinom moralo je biti popraćeno dužnom pažnjom, *diligentia*. Od njega se očekivalo da postupa isto kao i sa svojim stvarima, ali ako nije bio dovoljno pažljiv prema svojim vlastitim stvarima, to mu nije davalo za pravo da ne poštuje navedene standarde postupanja. Shodno tome, držao bi se odgovornim za *culpa* i *dolus*.¹⁴⁶

D. 23,3,17, pr *In rebus dotalibus virum praestere oportet tam dolum quam culpam, quia causa sua dotem accipit [: sed etiam diligentiam praestabit, quam in suis rebus exhibet].*¹⁴⁷

Pravnici u rimskom pravu su povezivali miraz sa troškovima braka, *onera matrimonii*, ubrojivši u to i troškove uzdržavanje žene. Pošto nije bilo zakonske obveze međusobnog uzdržavanja bračnih partnera, smatrali su kako ono što je dano u ime miraza suprugu koristi za pokrivanje određenog dijela troškova bračnoga života.¹⁴⁸ Upravo zato Ulpian smatra opravdanim da suprugu ostaju *fructus* (plodovi), odnosno prihodi ili koristi koje je stekao dobro upravljajući mirazom:

D. 23,3,7, pr *Dotis fructum ad maritum pertinere debere aequitas suggerit: cum enim ipse onera matrimonii subeat, aequum est eum etiam fructus percipere.*¹⁴⁹

Supruga je imala jednu mogućnost zaštite koju je mogla iskoristiti kako bi bila sigurna da će joj se po prestanku braka povratiti prava vrijednost miraza. Riječ je o *aestimatio*, gdje bi se u samom početku odredila fiksna vrijednost svih miraznih dobra (osim zamjenljivih stvari) i gdje bi na kraju žena morala dobiti natrag ekvivalentnu vrijednost.¹⁵⁰

Ulpian navodi kako je izrada *aestimatio*-a išla ženi u korist, dok, naravno, mužu ne:

¹⁴⁵ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 165.

¹⁴⁶ *Id.*, str. 327.

¹⁴⁷ Romac, *op. cit.*, bilj. 2, str. 174.-175., prijevod: „U pogledu stvari koje su predmet miraza, muž treba da odgovara, kako za *dolus*, tako i za *culpa*, jer je miraz primio zbog svoje koristi, ali odgovara također za onaj stupanj pažnje koju pokazuje i u svojim poslovima.“

¹⁴⁸ Frier, McGinn, *op. cit.*, bilj. 1, str. 145.

¹⁴⁹ *Id.*, str. 84., prijevod na temelju engleskog prijevoda: „Poštenje zahtijeva da „plodovi“ miraza (*fructus dotis*) pripadnu suprugu. Pošto on snosi terete braka (*onera matrimonii*), pravedno je da također prima i plodove.“

¹⁵⁰ Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 102.

D. 23,3,10, pr *Plerumque interest viri res non esse aestimatas idcirco, ne periculum rerum ad eum pertineat, maxime si animalia in dotem acceperit vel vestem, qua mulier utitur: Eveniet enim, si aestimata sit et eam mulier adtrivit, ut nihilominus maritus aestimationem eorum praestet. Quotiens igitur non aestimatae res in dotem dantur, et meliores et deteriores mulieri fiunt.*¹⁵¹

Zanimljivo je ograničenje koje je postavio car August, a vezan je za mirazne nekretnine. Ograničenje je postavljeno augustovim zakonom *lex Iulia de maritandis ordinibus* koji datira iz 18. g. pr. Kr., a koji je propisivao zabranu suprugu da proda ili da stavi u zalog suprugino italsko mirazno zemljište, bez njezina pristanka.¹⁵² Zalaganje navedenog zemljišta mu se zabranjivalo unatoč mogućem ženinom pristanku. Kasnije je car Justinijan proširio navedenu zabranu u raspolaganju miraznim nekretninama i na sva ostale, sada uključujući i apsolutnu zabranu njihova otuđenja.¹⁵³

Ograničenja u raspolaganju mirazom nisu postojala oduvijek. Javila su se kao potreba za osiguranjem i zaštitom suprugine imovine od rasipnog ponašanja supruga, jer kao što je više puta naglašeno, miraz je bio samo u njegovom privremenom vlasništvu. Navedena ograničenja, zajedno sa mehanizmima zaštite povrata ženinog miraza koja su se također razvila kroz vrijeme, jamčila su suprugama da više ne budu zakinute za ono što im zakonom pripada nakon prestanka bračne zajednice.

3.3.2. Povrat miraza nakon prestanka braka

Brak je mogao prestati iz dva razloga: u slučaju razvoda braka i u slučaju smrti jednog od supružnika. Ovisno o kojem razlogu je riječ, primjenjivala su se određena pravila o vraćanju miraza.

Kao što je već rečeno, u starije doba gdje je postojala prevlast braka *cum manu*, razvod braka je u početku mogao inicirati samo suprug ili njegov *pater familias*. Suprug je mogao razvesti svoji suprugu ukoliko je ona otrovala djecu, sakrila ključeve od bračnog doma, učinila

¹⁵¹ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 328., prijevod na temelju engleskog prijevoda: „Općenito je u interesu muža da se predmeti ne procjenjuju, kako bi izbjegao snošenje rizika, posebno ako kao dio miraza dobije životinje ili odjeću koju žena koristi, jer će se dogoditi da ako je procijeni i žena je istroši, da muž ipak snosi odgovornost za plaćanje njihove procijenjene cijene. Dakle, kada se predmeti daju u miraz i nisu procijenjeni, njihova valorizacija ili devalorizacija utječe na ženu.“

¹⁵² Dixon, *op. cit.*, bilj. 71, str. 364.

¹⁵³ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 87.

preljub, a neki navode i ako je pila vino.¹⁵⁴ Ako je mužu zaista dala povoda za razvod braka i uspostavilo se da je kriva, gubila bi miraz. U suprotnom, muž je trebao snositi određene posljedice. Supruge u braku *cum manu* su u jednom trenutku stekle pravo da pokrenu razvod. Nije sačuvana informacija kada se to točno dogodilo, ali sigurno su to zakonsko pravo imale u Gajevo vrijeme, tako što bi poslala obavijest o razvodu, *repudium*.¹⁵⁵

Razvod braka *sine manu* je bio puno jednostavniji i slobodniji, što je odraz razvoja slobode u braku općenito. Jedina prepreka da supružnici samostalno odlučuju o svom razvodu je bila *patria potestas*. Pravo *pater familias*-a da pokrene razvod brak *filiae familias* ili *filius familias*-a, pa čak i bez valjanih razloga, je bila normalna pojava sve do vladavine cara Antonina Pija.¹⁵⁶ Nije postojao sudski postupak, već je prestanak zajedničkog života i gubitak *affectio maritalis*-a bio znak da se brak razveo.¹⁵⁷

Nakon razvoda bračne zajednice, bilo je potrebno urediti imovinsko stanje supružnika, naročito imovinsko pitanje supruge. Miraz je djelomično namijenjen poboljšanju ženinog ekonomskog položaja nakon prestanka braka, stoga je bilo logično kako bi se trebao povratiti ženi i prilikom razvoda.¹⁵⁸ Zato je vremenom nastala praksa davanja jamstva za povrat miraza.

Cautio rei uxoriae je bilo obećanje koje je suprug dao davatelju miraza da će u slučaju raskida braka vratiti miraz, odnosno njegovu utvrđenu vrijednost (*dos recepticia*).¹⁵⁹ *Cautio rei uxoriae* se razvila potkraj Republike, oko 200. g. pr. Kr. Kako povrat miraza još nije bila suprugova zakonska obveza, morala se na neki drugi način pružiti zaštita ženi. To se ostvarilo djelovanjem pretora, jer su oni ukoliko je *cautio* bila dana, smatrali ugovorenom i stoga podložnom njihovoj zaštiti.¹⁶⁰ Izvršenje jamstva moglo se zahtijevati putem akcije *ex stipulatu*, tužbe *stricti iuris*.¹⁶¹

Actio rei uxoriae je stepenica više u osiguranju povrata miraza nakon prestanka braka. Ovo je bila tužba koju su isključivo mogli podići supruga ili njen *pater familias* protiv supruga koji ne želi povratiti miraz sukladno dogovoru ili u slučaju nedostatka istoga.¹⁶²

¹⁵⁴ Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 83.

¹⁵⁵ Wethmar-Lemmer, *op. cit.*, bilj. 106, str. 178.

¹⁵⁶ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 459.-460.

¹⁵⁷ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 88.

¹⁵⁸ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 466.

¹⁵⁹ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 86.

¹⁶⁰ Mayer, F.H., *Some Aspects of the Historical Origin of Continental Community Property Law*, *Southwestern Law Journal*, vol. 4., br. 1, 1950., str. 1.-19., str. 3.

¹⁶¹ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 86.

¹⁶² Gardner, J.F., *The Recovery of Dowry in Roman Law*, *The Classical Quarterly*, vol. 35, br. 2, 1985., str. 449.-453., str. 449.

Ulpiani, Reg. 6,6 *Divortio facto si quidem sui iuris sit mulier, ipsa habet rei uxoriae actionem, id est dotis repetitionem; quod si in potestate patris sit, pater adiuncta filiae persona habet actionem; nec interest, adventicia sit dos an profecticia.*¹⁶³

Ova tužba je spadala u takozvane *bonae fidei* tužbe gdje je sudac po načelima pravičnosti određivao suprugu koliko i kada da vrati određena mirazna dobra:

Justiniani, Instit. 4,6,30 *In bonae fidei autem iudiciis libera potestas permitti videtur iudici ex bono et aequo aestimandi, quantum actori restitui debeat. In quo et illud continetur, ut, si quid invicem actorem praestare oporteat, eo compensato in reliquum is cum quo actum est condemnari debeat (...).*¹⁶⁴

Muž je imao pravo zadržati određeni dio miraza po pet osnova: zbog ženinog nemoralnog ponašanja, djece, darova, uklanjanja imovine te troškova:

Retentio propter mores je bila muževa obrana protiv žene koja je podnijela *actio rei uxoriae*. Omogućavala je suprugu da zadrži šestinu miraza u slučaju da je supruga počinila preljubu, a ako je počinila „lakši“ prekršaj, imao je pravo zadržati tek jednu osminu miraza.¹⁶⁵ No, niti bi muškarac mogao proći nekažnjeno u slučaju identičnih prekršaja. Gardner navodi kako u slučaju težeg prekršaja morao je mirazna dobra povratiti odmah, a ukoliko je počinio manje ozbiljan prijestup, onda je imao rok od pola godine.¹⁶⁶ Za bolje razumijevanje ovih kazni, suprug je inače imao pravo otplaćivanja miraza u tri godišnja obroka.¹⁶⁷

Retentio propter liberos je bila opravdana činjenicom da je muž uzdržavao djecu, pa je stoga mogao zadržati dio miraza, ovisno o broju zajedničkih potomaka. Ulpian je propisao sljedeće:

Tituli ex Corpore Ulpiani 6,10 *Propter liberos retentio fit, si culpa mulieris aut patris cuius in potestate est divortium factum sit: tunc enim singulorum liberorum nomine sextae retinentur ex dote, non plures tamen quam tres (...)*¹⁶⁸

¹⁶³ Romac, *op. cit.*, bilj. 2, str. 172.-173., prijevod: „Ako dođe do razvoda braka, a žena je osoba *sui iuris*, ona ima sama pravo na tužbu *rei uxoriae*, to jest zahtjev za vraćanje miraza, a ako je ona pod očevom vlašću, otac skupa sa kćerkom ima pravo na ovu tužbu, pri čemu nije važno da li je miraz *adventicia* ili *profecticia*.“

¹⁶⁴ *Id.*, str. 330.-331., prijevod: „Kada su u pitanju sporovi, koji se vode po načelima *bonae fidei*, smatra se da sudac ima mogućnost da po načelu pravičnosti ocijeni koliko treba vratiti tužiocu, u čemu je sadržano i (ovlaštenje) da, u slučaju kada utvrdi da je i tužilac nešto dužan – to obračuna (kompenzira), pa onog protiv koga se vodi spor (tuženog) osudi na plaćanje preostalog iznosa.“

¹⁶⁵ Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 90.

¹⁶⁶ *Ibid.*

¹⁶⁷ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 352.

¹⁶⁸ Frier, McGinn, *op. cit.*, bilj. 1, str. 174., prijevod na temelju engleskog prijevoda: „Zadržavanje zbog djece se događa ako je došlo do razvoda zbog krivnje (*culpa*) supruge ili njenog *pater familias*-a; tada se zadržava jedna šestina miraza za svako dijete, do najviše troje djece.“

Dakle, suprug je imao pravo zadržati šestinu miraza po djetetu, ali maksimalni iznos zadržanog miraza nije mogao preći polovicu ukupnog *dos*-a. Niti ovaj *retentio* nije vrijedio pod uvjetom da je suprug skrivio razvod ili ako je brak bio nevažeći.¹⁶⁹

Retentio propter res donatas i propter res amotas su zahtjevi koji su ostavljali materijalne posljedice na supružnike. Prvi zahtjev se odnosi na muževo potraživanje nevažećih poklona koje je poklonio svojoj ženi tijekom braka, a drugi je zahtjev za nadoknađivanje vrijednosti pokretnina iz zajedničkog domaćinstva koje je supruga odnijela, a za koje suprug tvrdi da su zapravo u njegovom vlasništvu.¹⁷⁰

Zadržavanje zbog učinjenih troškova, *retentio propter impensas* je također bilo moguće. Ulpian prepoznaje tri vrste troškova: nužni, korisni i luksuzni. Navodi kako su nužni troškovi potrebni radi očuvanja miraza, da ne bi došlo do njegovog propadanja. Korisni troškovi su učinjeni ulaganjem u miraz, kako bi on postao isplativiji. Luksuzni troškovi niti su sprječavali miraz od propadanja ili ga učinili profitabilnijim; bila je riječ o troškovima dodatnih stvari za užitak.¹⁷¹

Tek u Justinijanovo doba je vraćanje miraza postalo uvijek obavezno za supruga nakon razvoda braka, no samo ukoliko je supruga bila kriva za raskid bračne zajednice, onda nije postojala navedena obaveza. Također, uveo je *actio ex stipulatu* kao jedinu pravnu radnju koja se mogla koristiti za povrat miraza (*actio ex stipulatu* je u ovo vrijeme smatrana tužbom *bonae fidei*).¹⁷²

Drugi razlog prestanka braka je smrt jednog od supružnika. Ovdje se očituje svrha razlikovanja već obrađenih *dos profecticia* i *dos adventicia*.

Kao što je već ustanovljeno, *dos profecticia* je miraz koji daje suprugin muški predak. U većini slučajeva riječ je o njezinom ocu. Ustanovljeno je kako bi se taj miraz u slučaju ženine smrti, koja se dogodila tijekom braka, trebao povratiti ocu, ako je živ. U slučaju da ženinog oca više nema, miraz ostaje kod muža.¹⁷³ Ako su muž i žena imali djecu iz braka, tada je muž mogao zadržati jednu petinu miraza po djetetu.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 338.-339.

¹⁷⁰ Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 113.

¹⁷¹ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 354. i 356.

¹⁷² Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 86.-87.

¹⁷³ Lewis, *op. cit.*, bilj. 26, str. 168.

¹⁷⁴ *Ibid.*

Ulpiani, Reg. 6,4 *Mortua in matrimonio muliere dos a patre profecta ad patrem revertitur; quintis in singulos libero sin infinitum relictis penes virum. quod si pater non sit, apud maritum remanet.*¹⁷⁵

Dos adventicia je miraz koji daje bilo tko drugi, osim ženinog muškog pretka. Može ga dati žena sama ili pak neka treća osoba. U slučaju da supruga premine, suprug bi imao pravo zadržavanja navedenog miraza, osim ako darovatelj nije ugovorio (stipulirao) njegovo vraćanje. Takav miraz se smatra takozvanim *dos recepticia*.¹⁷⁶

Ulpiani, Reg. 6,5 *Adventicia autem dos semper penes maritum remanet, praeterquam si is, qui dedit, ut sibi redderetur, stipulatus fuerit; quae dos specialiter recepticia dicitur.*¹⁷⁷

3.4. Nasljeđivanje između majke i djece

Institucija braka u rimskome pravu se promatrala u kontekstu njegove dvije najvažnije svrhe: rađanje i odgoj legitimne djece te uređivanje ekonomskih odnosa. Žena je stupala u brak s ciljem pružanja muškarcu zakonite djece, *liberorum quaerendorum causa*.¹⁷⁸ Dugo vremena se njena uloga u obitelji definirala upravo ovako. Pravno gledano, djeca su bila povezana samo s ocem, jer je *patria potestas*, kao jedna od najvažnijih institucija starih Rimljana, bila rezervirana isključivo za muškarce. *Pater familias* je bio odgovoran za njihov odgoj i uzdržavanje. Imovina i status, kako društveni tako i građanski, pratili su potomke preko oca.¹⁷⁹

Činjenica je da je žena koja je stupila u *manus* brak ulazila u obitelji svoga supruga, a izlazila iz svoje natalne. To je za posljedicu imalo da je žena sada stjecala prava nasljeđivanja u obitelji svoga supruga te je imala ista prava kao i njihova zajednička djeca, posvojena ili pak ona djeca koja su isključivo suprugova, primjerice iz prijašnjeg braka.¹⁸⁰ Majka koja je bila u *cum manu* braku je bila u agnatskom odnosu sa navedenim osobama. Nakon smrti *pater familias*-a oni su postajali njeni nasljednici i ona njihova.¹⁸¹ Iako nije imala prednost u

¹⁷⁵ Romac, *op. cit.*, bilj. 2, str. 172.-173., prijevod: „Ako žena za vrijeme trajanja braka umre, miraz koji je dao otac vraća se ocu, ali ako je ostalo petero ili više djece, on ostaje kod muža. Ako nema oca, miraz ostaje kod muža.“

¹⁷⁶ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 351.

¹⁷⁷ Romac, *op. cit.*, bilj. 2, str. 172.-173., prijevod: „Miraz koji su dali drugi (*adventicia dos*) uvijek ostaje pri mužu, osim ako je onaj, tko ga je dao, zaključio (posebnu) stipulaciju da mu se miraz vrati; taj se miraz posebno naziva »*recepticia*«.“

¹⁷⁸ Treggiari, *op. cit.*, bilj. 78, str. 8.

¹⁷⁹ *Id.*, str. 13.

¹⁸⁰ Gardner, J.F., *Family and Familia in Roman Law and Life*, Clarendon Press, 1998., str. 209.-210.

¹⁸¹ *Id.*, str. 210.

nasljeđivanju, ipak je ta veza bila priznata po civilnom pravu, zbog dominacije *adgnatio*-a u ranim vremenima.¹⁸²

S druge strane, ako je majka bila u *sine manu* braku, ona je sa djecom stajala samo u kognatskom odnosu, pošto nije izlazila iz obitelji rođenja. Smrću majke, agnati iz njene natalne obitelji postaju nasljednicima.¹⁸³ Dakle, po *ius civile* njihov odnos uopće nije bio priznat, već se priznao kasnije, razvojem pretorskih pravila (*unde cognati*).¹⁸⁴ Unatoč tome da je veza između majke i djece priznata, pitanje je koliko je često došla do izražaja, zbog prednosti prva dva nasljedna reda.

Navedeno obuhvaća pravni okvir intestatnog nasljeđivanja između majke i djece. Oporučno nasljeđivanje je bilo načelno podložno manjem broju pravila, pa stoga opcija u kojoj je majka imenovala svoju djecu nasljednicima nije bila nepoznanica. Društveno je bila priznata važnost povezanosti majke i djece te su takve oporuke bile odobravane.¹⁸⁵ Gardner u svojoj knjizi navodi kako je nasljeđivanje prvotno zamišljeno kao prijenos imovine preferirano preko muških nasljednika, jer se tako ista manje „gubila“ nego preko žena kao nasljednica. Također izlaže kako je najvjerojatniji razlog uvođenja oporuke bio nedostatak izravnih muških nasljednika.¹⁸⁶ Zbog mogućih nedostataka kako nasljednika tako i nasljednica, postojala je mogućnost da se obiteljska imovina rasprši među gentilima, što je bila najmanje poželjna opcija. Zato se počelo poticati majke da radije ostavljaju imovinu svojoj djeci.¹⁸⁷ Od vremena kasne Republike, kada je brak *sine manu* postao pravilo, društveno očekivano je bilo da majke oporučno ostavljaju imovinu svojim potomcima.¹⁸⁸ Napokon, zakonsko priznanje nasljednog odnosa majke i djece je uslijedilo putem dva senatska dekreta – *senatusconsultum Tertullianum*-a i *Orphitianum*-a.

Senatusconsultum Tertullianum je uveden u drugom stoljeću nove ere, tijekom vladavine cara Hadrijana, a uređuje pravila nasljeđivanja majke u slučaju smrti svoje djece.¹⁸⁹ Navedeni zakon je omogućavao majkama koje imaju *ius liberorum* da nasljeđuju svoju djecu prema drugom pretorskom nasljednom redu, *unde legitimi*, no samo ukoliko nije bilo zakonitih

¹⁸² Cantarella, *op. cit.*, bilj. 10, str. 424.

¹⁸³ Dixon, *op. cit.*, bilj. 45, str. 467.-468.

¹⁸⁴ Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 199.

¹⁸⁵ Dixon, *op. cit.*, bilj. 45, str. 468.

¹⁸⁶ Gardner, *op. cit.*, bilj. 180, str. 212.

¹⁸⁷ *Id.*, str. 219.

¹⁸⁸ Dixon, *op. cit.*, bilj. 45, str. 468.

¹⁸⁹ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 357.

nasljednika po muškoj liniji (*sui heredes*), kao što su djetetov otac, braća, sestre ili pak neka osoba sa *bonorum possessio*.¹⁹⁰

Tituli ex Corpore Ulpiani 26.8 *Intestati filii hereditas ad matrem ex lege duodecim tabularum non pertinent: sed si ius liberorum habeat, ingenua trium, libertina quattuor; legitima heres fit ex senatus consulto Tertulliano, si tamen ei filio neque suus heres sit quive inter suos heredes ad bonorum possessionem a praetore vocatur, neque pater, ad quem lege hereditas bonorumve possessio cum re pertinent, neque frater consanguineus: quod si soror consanguinea sit, ad utrasque pertinere iubetur hereditas.*¹⁹¹

Iznimka je vrijedila ukoliko je preminuli za nasljednika imao samo sestru; u tom slučaju su ona i majka dijelile nasljedstvo između sebe.¹⁹² Pravo majke je jednako vrijedilo za nasljeđivanje legitimne i ne legitimne djece.¹⁹³

Senatusconsultum Orphitianum također datira iz drugog stoljeća nove ere, a uređuje pravo nasljeđivanja djece poslije smrti njihove majke. Imali su prioritetni položaj pred drugim agnatima i majkinim krvnim srođnicima u drugom nasljednom redu prema pretorskom sustavu nasljeđivanja, a odnosilo se na djecu *ingenua* (slobodno rođenih).¹⁹⁴ Nezakonita djeca su imala jednako pravo prvenstva kao i legitimna, čime se dodatno utvrđuje važnost kognitivne veze.¹⁹⁵

Justiniani, Inst. 3,4,pr *Per contrarium autem ut liberi ad bona matrum intestatarum admittantur, senatus consulto Orfitiano effectum est, quod latum est Orfito et Rufo consilibus, divi Marci temporibus, et data est tam filio quam filiae legitima hereditas, etiamsi alieno iuri subiecti sunt: et praeferuntur et consanguineis et adgnatis defunctae matris.*¹⁹⁶

¹⁹⁰ Frier, McGinn, *op. cit.*, bilj. 1, str. 339.

¹⁹¹ *Ibid*, prijevod na temelju engleskog prijevoda: „Prema Zakoniku Dvanaest ploča, majka ne prima nasljedstvo od djeteta koje umre bez oporuke. Ali ako ima „pravo djece“ (*ius liberorum*) – (ako ima) troje (djece) u slučaju slobodno rođene žene, četvero za oslobođenice – postaje zakonska nasljednica prema SC *Tertullianum*, pod uvjetom da njen sin nema *suus heres*, niti ikoga koga pretor poziva na *bonorum possessio* zajedno sa *sui heredes* (odnosno, *liberi*), niti oca kojem po zakonu ide nasljedstvo ili *bonorum possessio*, niti krvnog brata (od pokojnika; brat od istoga oca). Ali ako postoji krvna sestra, zakon nalaže da nasljedstvo pripadne objema ženama.“

¹⁹² Gardner, *op. cit.*, bilj. 180, str. 229.

¹⁹³ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 357.

¹⁹⁴ Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 199.

¹⁹⁵ *Id*, str. 200.

¹⁹⁶ Romac, *op. cit.*, bilj. 2, str. 476. i 477., prijevod: „I suprotno tome, to jest da i djeca imaju pravo na zakonsko nasljeđivanje majčine imovine, određeno je senatskim Orficijanovim mišljenjem koje je donijeto za vrijeme konzulata Orficija i Rufa, u doba božanskog Marka. Time je priznato pravo na zakonsko nasljeđivanje kako sinu, tako i kćerki, makar bili podređeni tuđoj vlasti; oni imaju prednost i pred (ostalim) krvnim i agnatskim srođnicima umrle majke.“

Senatusconsultum Orphitianum je izjednačio položaj djece kao nasljednika oba roditelja, jer sada imaju istu jednaku poziciju, samo što je to kod nasljeđivanja oca u kategoriji *unde liberi*, a kod nasljeđivanja majke u kategoriji *unde legitimi*.¹⁹⁷

Situacija koja je mogla zakomplicirati nasljeđivanje je bila ponovno sklapanje braka, kada iz prvog braka već postoje djeca. Kao što je već utvrđeno, djeca su pod vlašću oca, a ne majke. Za vrijeme prevlasti *sine manu* braka, majka je ostajala u svojoj rodnoj obitelji i njeni agnati su je nasljeđivali u slučaju smrti bez oporuke. S druge strane, djeca su bila očevi *sui heredes* kod intestatnog nasljeđivanja.¹⁹⁸ Majka ih je mogla odrediti za nasljednike isključivo u oporuci. Međutim, ukoliko ih je majka imenovala za nasljednike u oporuci, a oni su bili *alieni iuris*, naravno, imovina bi automatski prelazila u ruke *pater familias*-a (u većini slučajeva to bi bio njen suprug). Od njega se očekivalo da će nakon svoje smrti prenijeti majčinu imovinu njihovoj djeci.¹⁹⁹ Kasnije zakonodavstvo je osvijestilo potrebu zaštite ove imovine od mogućeg iskorištavanja od strane oca. Kako bi se osiguralo da će majčina imovina zaista prijeći na njenu djecu (a ne primjerice, na djecu koju bi suprug mogao imati u novom braku), određeno je kako otac ima samo *ususfructus* na *bona materna*.²⁰⁰

4. Imovinskopравни položaj žene pod tutorstvom

Treći oblik svojevrsne „vlasti“ nad ženama je bila institucija *tutela mulierum*, skrbništvo nad ženama. Pod tutorstvom su se nalazile sve punoljetne žene koje nisu bile više pod vlašću svog *pater familias*-a ili koje nisu bile u braku *cum manu*.²⁰¹

Još je Zakonikom Dvanaest ploča propisano kako odrasle žene trebaju biti pod skrbništvom, kako to navodi Gaj u svojoj prvoj knjizi o Institucijama:

Gai, Inst. 1,144 (...) *Veteres enim voluerunt feminas, etiamsi perfectae aetatis sint, propter animi levitatem in tutela esse*.²⁰²

Istu stvar je potvrdio i Ciceron:

¹⁹⁷ Gardner, *op. cit.*, bilj. 180, str. 233.

¹⁹⁸ Grubbs, *op. cit.*, bilj. 82, str. 219.

¹⁹⁹ *Ibid.*

²⁰⁰ *Id.*, str. 220.

²⁰¹ Van der Bergh, R., *Roman Women: Sometimes equal and Sometimes Not*, *Fundamina: A Journal of Legal History*, vol. 12, br. 2, 2006., str. 113.-136., str. 114.

²⁰² Romac, *op. cit.*, bilj. 2, str. 154. i 155., prijevod: „(...) Stari su, naime, htjeli da žene, makar i punoljetne, treba da budu pod tutorstvom zbog svoje lakomislenosti...“

Cicero, Pro Murena 27 (...) *Mulieres omnis propter infirmitatem consili maiores in tutorum potestate esse voluerunt...*²⁰³

Ovakva stajališta su odraz razmišljanja o ženinim sposobnostima i njihovim pravnim mogućnostima iz najranijih vremena rimske povijesti. Izvorno, smatra se kako je *tutela mulierum* uvedena ne kako bi pružila zaštitu ženama, već kako bi se zaštitila imovina koju su žene naslijedile.²⁰⁴ Naime, ženini agnati, po *ius civile*, bi bili prvi u redu nasljeđivanja njene imovine u slučaju intestatnog nasljeđivanja. Najčešće bi dolazilo do preklapanja, jer iz istog reda očevih najbližih srodnika (ili suprugovih ukoliko je bila u *manus* braku), odnosno agnata, žena bi dobivala svog tutora, koji se nazivao *tutor legitimus*.²⁰⁵ Na taj način su mogli kontrolirati ženino raspolaganje imovinom, posredno se brinući za svoje vlastite interese.

Ova vrsta tutora, često u literaturi referirana kao *tutor agnatus*, odgovarao je tom najstarijem shvaćanju *tutela mulierum*, a samo je jedan od načina imenovanja ženinog *tutores*-a. Drugi način je bio putem oporuke. Takav tutor se nazivao *tutor testamentarius*, kojeg su oporukom određivali ženin *pater familias* ili njezin muž.²⁰⁶ Ukoliko *tutor testamentarius* nije imenovan, određuje se skrbnik iz redova ženinih agnata:

Gai, Inst. 1,155 *Quibus testamento – tutor datus non sit, iis ex lege XII [tabularum] agnati sunt tutores.*²⁰⁷

Muž koji je bio u *cum manu* braku je imao jednu mogućnost koja *pater familias*-u nije pripadala. To je bila opcija koja mu je omogućavala da u svojoj oporuci odredi da daje svojoj supruzi slobodu izbora njenog vlastitog tutora – *tutela optiva*.²⁰⁸

Gai, Inst. 1,150 *In persona tamen uxoris, quae in manu est, recepta est etiam tutoris optio, id est ut liceat ei permittere, quem velit ipsa, tutorem sibi optare, hoc modo: TITIAE UXORI MEAE TUTORIS OPTIONEM DO. Quo casu licet uxori tutorem optare vel in omnes res vel in unam forte aut duas.*²⁰⁹

²⁰³ <https://www.thelatinlibrary.com/cicero/murena.shtml#27> , 22. lipnja 2024., prijevod: „Naši su preci smatrali kako žene, zbog nedostatka prosudbe, trebaju biti pod nadzorom tutora.“

²⁰⁴ Grubbs, *op. cit.*, bilj. 82, str. 24.

²⁰⁵ *Ibid.*

²⁰⁶ Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 14.

²⁰⁷ Romac (ur.), *op. cit.*, bilj. 12, str. 86. i 87., prijevod: „Osobama kojima oporukom nije postavljen tutor bili su, prema Zakoniku XII Ploča, tutori agnati.“

²⁰⁸ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 103.

²⁰⁹ <https://www.thelatinlibrary.com/gaius1.html#150> , 22. lipnja 2024., prijevod: „U vezi sa ženom, koja je u *manus*-u, prihvaćena je i mogućnost opcijskog skrbnika, odnosno da joj je dopušteno izabrati skrbnika kojeg sama želi, na sljedeći način: „TICIJI MOJOJ SUPRUZI DAJEM OPCIJU SKRBNIKA“. U tom slučaju, dopušteno joj je odabrati skrbnika za sve stvari, ili pak za jednu ili dvije.“

Treća mogućnost imenovanja skrbnika se razvila kasnije. Riječ je o dodjeljivanju skrbnika od strane magistrata (*tutor dativus*), na zahtjev žene ili njenih bližih srodnika, ako nije bilo moguće na prva dva načina. Kasnije je za to bio zadužen poseban pretor nazvan *praetor tutelaris*.²¹⁰

Tutela impuberum i *tutela mulierum* su dvije institucije koje se često opisuju zajedno, naglašavajući bitne razlike. Najvažnije razlikovanje ova dva oblika tutorstva je u osobi šticećenika i ovlasti tutora. *Tutela impuberum* je predstavljala skrbništvo nad nedoraslima, odnosno djecom do njihove punoljetnosti.²¹¹ Imao je veća prava na upravljanje imovinom *pupilla*, ali su se postupno njegove ovlasti ograničavale. Najveće ograničenje (a ujedno i razlika u odnosu na *tutores mulierum*) je bilo u tome što je tutor bio dužan, na kraju obavljanja svog rada, položiti račune šticećeniku.²¹² Za tu svrhu *pupillus*-u je na raspolaganju bila *actio tutelae*.²¹³

Uloga ženinog tutora se sastojala samo u davanju ili uskraćivanju odobrenja za poduzimanje određenih radnji, nazvana *auctoritas interpositio*. Nije bilo potrebno za sve poslove, već prvenstveno za one koje bi umanjile ženinu imovinu, kao primjerice otuđenje *res Mancipi*, sastavljanje oporuke, prihvaćanje nasljedstva, manumisija robova, preuzimanje ugovornih obaveza, sklapanje braka *cum manu*.²¹⁴ Baš zbog toga što ženin tutor nije imao ovlasti upravljanja njenom imovinom, ona nije imala pravo na *actio tutelae*.²¹⁵ Ulpijan je to ovako sažeo:

Ulpian, Tit. XI.25 *Pupillorum pupillarumque tutores et negotia gerunt et auctoritatem interponunt: mulierum ante tutores auctoritatem dumtaxat interponunt*.²¹⁶

Čak i s ograničenim brojem poslova za koje se tražio tutorov *auctoritas*, žena je mogla pronaći zaobilazan način dobivanja istog, ako joj ga je skrbnik uskratio. Pravo obraćanja magistratu radi dobivanja potvrde za poduzimanje određenog pravnog posla razvilo se za vrijeme principata.²¹⁷ Prvenstveno se odnosilo za neke bitne, neodložne poslove koji se nisu mogli učiniti jer je *tutores* bio nedostupan (primjerice, odsutan duže vrijeme), no vremenom se

²¹⁰ Huseinspahić, A., *Tutela mulierum i pravni položaj žene u starom vijeku*, Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, 8, 2011., str. 201. – 234., str. 224.

²¹¹ Dixon, *op. cit.*, bilj. 71, str. 349.

²¹² Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 101.

²¹³ Grubbs, *op. cit.*, bilj. 82, str. 240.

²¹⁴ Gardner, *op. cit.*, bilj. 14, str. 18.

²¹⁵ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 102.

²¹⁶ Dixon, *op. cit.*, bilj. 71, str. 346., prijevod: „Skrbnici dječaka i djevojčica obavljaju poslove i pružaju autoritet: skrbnici žena samo pružaju autoritet.“

²¹⁷ Cantarella, *op. cit.*, bilj. 10, str. 425.

to ustalilo kao standardna praksa prisiljavanja svojih skrbnika na *auctoritas*.²¹⁸ Izuzetak je bio *tutor agnatus*, jer je za njega vrijedilo pravilo da žena može djelovati samostalno samo iz važnih razloga (*magna causa*).²¹⁹ Ono na što ga nikako nije mogla prisiliti je davanje odobrenja za izradu oporuke. To se podrazumijevalo, jer bi *tutor legitimus* kao vrlo vjerojatni ženin intestatni nasljednik, imao koristi da joj ne pruži *auctoritas* za navedeni pravni posao.²²⁰

Žena je na raspolaganju imala dvije mogućnosti za zamjena neodgovarajućeg tutora. Prva je bila putem *coemptio fiduciaria*.²²¹ Riječ je o pravnom poslu kojeg smo već upoznali, kao jednom od načina na koji je žena stjecala prava na sastavljanje oporuke. Žena bi sklopila *coemptio*, odnosno prividni brak s određenim muškarcem, koji bi ju mancipirao drugome muškarcu, kojeg je izabrala za svog tutora. Kada bi ju taj muškarac oslobodio svojih ovlasti, postao bi njen *tutor legitimus* (baš kao što je to bio patron svojoj oslobođenici), odnosno *tutor fiduciarius*.²²² Druga mogućnost je bila zamjena *tutor legitimus*-a posredstvom suda, pravnim poslom *in iure cessio*. Takav tutor se nazivao *tutor cessicius*.²²³

Do klasičnog razdoblja *tutela mulierum* je opala na značenju. Termin *levitas animi* (lakomislenost, kojim se u prošlosti opravdavala potreba za tutorstvom nad ženama) izgubila je svoj smisao. To čak i sam Gaj navodi, kako je vremenom, opravdanje tutorstva nad ženama sa *levitas animi* izgubilo dodir sa stvarnošću:

Gai, Inst. 1,190 *Feminas vero perfectae aetatis in tutela esse fere nulla pretiosa ratio suasisse videtur: nam auae vulgo creditur, quia levitate animi plerumque decipiuntur et sequum erat eas tutorum auctoritate regi, magis speciosa videtur, quam vera; mulieres enim, quae perfectae aetatis sunt, ipsae sibi negotia tractant, et in quibusdam causis dicis gratia tutor interponit auctoritatem suam; saepe etiam invitus auctor fieri a praetore cogitur.*²²⁴

Gaj je napravio analizu *tutela mulierum* i njene uloge u svoje vrijeme, gdje unatoč prvotnom isticanju „slabosti ženskog uma“, ispravlja se i ukazuje na njenu prividnost, odnosno

²¹⁸ Riggsby, *op. cit.*, bilj. 44, str. 169.

²¹⁹ Apostolova-Maršavelski, M., *Rimska tutela mulierum u opisima klasika*, Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu, vol. 55, br. 3-4, 2005., str. 1001. – 1017., str. 1008.

²²⁰ Frier, McGinn, *op. cit.*, bilj. 1, str. 456.

²²¹ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 103.

²²² Frier, McGinn, *op. cit.*, bilj. 1, str. 454.

²²³ Huseinspahić, *op. cit.*, bilj. 210, str. 224.-225.

²²⁴ Romac, *op. cit.*, bilj. 2, str. 154. i 155., prijevod: „U prilog tvrdnje da bi punoljetne žene trebale da budu pod tutorstvom ne govori nijedan vrijedan razlog, jer ono što se obično vjeruje da žene zbog svoje lakomislenosti bivaju prevarene i da je opravdano da im treba za obavljanje (pravnih) poslova tutorovo odobrenje, više je prividno, nego stvarno; punoljetne žene, naime, same obavljaju svoje pravne poslove, a samo u nekim slučajevima, radi forme tutor daje svoje odobrenje, a često, ako tutor neće da daje odobrenje, na to ga može natjerati pretor.“

besmislenost. Do njegovog doba *auctoritas interpositio* je postala čista forma, jer je žena mogla ishoditi odobrenje putem pretora, ukoliko bi joj ga tutor iz bilo kojeg razloga uskratio.

Važan korak ka ukidanju skrbništva nad ženama je uvedeno za vrijeme cara Augusta, već spomenutim *ius liberorum*. Žene koje su imale troje djece ostvarile su *ius liberorum*, koji im je, među ostalim prednostima, omogućio ukidanje *tutela mulierum*.²²⁵ Na ovaj način je veliki dio žena oslobođen okova skrbništva.

Drugi esencijalni pomak je ostvaren od strane cara Klaudija, donošenjem *lex Claudia de tutela*.²²⁶ Ovaj zakon koji datira iz prvog stoljeća nove ere je ukinuo praksu postavljanja muških agnata za tutore, odnosno ukidanje *tutela legitimae*.²²⁷ To je omogućilo ženama znatnu financijsku slobodu jer više nisu imale tutora koji ima osobnu korist od njihove imovine.²²⁸ Zakon se nije odnosio na oslobođene žene ili emancipirane kćeri, čiji patron, odnosno bivši *pater familias* su i dalje bili u funkciji *tutor legitimus*-a.²²⁹ Potpuno ukidanje tutorstva nad ženama je uvedeno tek nekoliko stoljeća kasnije, za vrijeme vladavine cara Honorija, tako što je pravo djece prošireno na sve žene, što je za posljedicu imalo aboliranje institucije *tutela mulierum*.²³⁰

²²⁵ Wethmar-Lemmer, *op. cit.*, bilj. 106, str. 179.

²²⁶ <https://www.lsd.law/define/lex-claudia>, 24. lipnja 2024.

²²⁷ Grubbs, *op. cit.*, bilj. 82, str. 55.

²²⁸ *Id*, str. 24.

²²⁹ Apostolova-Maršavelski, *op. cit.*, bilj. 219, str. 1009.-1010.

²³⁰ Horvat, Petrak, *op. cit.*, bilj. 6, str. 103.

5. Zaključak

Proučavanje i analiziranje položaja žene u rimskom pravu neizostavno je bilo popraćeno usporedbom sa muškarčevim. Posljedica izrazitog patrijarhalnog društva, poput rimskoga, logično je bila potiskivanje ženine važnosti. Najbolje je to vidljivo kroz njen položaj unutar obitelji. *Pater familias* i njegova *patria potestas* su dva vitalna elementa rimskoga društva. Njegove opsežne ovlasti nad svim osobama i stvarima koje su činile rimsku obitelj su se zadržale dugo kroz njihovu povijest. *Fili* i *filiae familias*, kao djeca obitelji, su bili podređeni svome *pater familias*-u, ali su postojale razlike. One nisu bile toliko izražene s gledišta *patriae potestas* s obzirom na djecu kao osobe, ali jesu sa aspekta ovlasti nad njihovim imovinskim pravima. Sinovi su mogli stjecati za oca i obvezivati ga, dok kćerima to nikada nije bilo omogućeno. Vremenom je ta početna razina njihove imovinskopravne nesposobnost opadala, ali sporije i teže za kćeri nego za sinove.

Nasljeđivanje je bio glavni način akumuliranja bogatstva. Razlikovalo se zakonsko i oporučno nasljeđivanje, svaki sa određenim setom pravila. U oba slučaja, ženina pozicija je bila jako dobra. Nakon smrti svog *pater familias*-a, postala bi njegov *sui heredes* i bila kvalificirana vrlo visoko u prvom nasljednom redu za intestatnu sukcesiju po civilnom pravu. Isto je vrijedilo i za ženu koja je bila u *manus*-u svog supruga, jer se njen položaj izjednačavao sa kćerinim. Pretorova pravila nasljeđivanja su poboljšala kćerina intestatna prava, jer su se u njegov prvi nasljedni red računale i udane kćeri, pa je ona tako bila u iznimno dobroj poziciji. Ovime je napravljen iskorak u priznavanju važnosti kognatskog srodstva. Iako žene u rano doba rimske pravne povijesti nisu imale pravo na sastavljanje oporuke, vremenom su ga stekle. Za njih je taj postupak oporučnog ostavljanja imovine bio kompliciraniji nego onaj od muškaraca, jer su imala dva dodatna uvjeta – prolazak kroz *capitis deminutio* kako bi se raskinula agnatska veza te odobrenje tutora. Mogućnost imenovanja žene kao nasljednice u oporuci je postojala, samo što nije bilo baš društveno odobravano da žene dođu do prevelikog nasljeđa, stoga su se razvile određene pravne restrikcije po tom pitanju.

Brak je po rimskom pravu bio bitan samo zbog rađanja zakonite djece i utjecaja na imovinska prava muža i žene. Brak *cum manu* je bio striktnija vrsta braka. Žena bi odlazila iz obitelji rođenja i dolazila pod mužev *manus*, bila je pod njegovom „rukom“. Sve što je donijela sa sobom u brak, ulazilo je u imovinu muža. Isto tako, kad je bila *filia familias* stjecala je sve za oca, pa je tako i ovdje stjecala sve za svog supruga. Sumirano, bila je imovinskopravno obespravljena. Brak *sine manu* s druge strane je bio puno labaviji oblik braka. Supruga nije

raskidala svoje postojeće agnatske veze, nije dolazilo do stapanja njene imovine u suprugovu. Imovina koju je unijela u brak prepoznata je kao njena i ona ima isključiva prava nad njom. Dakle, bila je u neusporedivo boljem položaju u odnosu na suprugu u *cum manu* braku. Davanje miraza je bila ustaljena praksa u rimskome društvu, koja je vremenom rasla na značenju, pa su stoga uvedeni zakonski propisi koji su regulirali različite aspekte. Najvažniji su oni koji su uređivali njegovo osnivanje i vraćanje, ali i oni koji su odredili ograničenja muža u njegovom upravljanju. To proizlazi iz shvaćanja miraza kao imovine koja je trenutno u rukama muža, a zapravo zakonski pripada ženi. Praksa oporučnog imenovanja djece kao nasljednika je bila prisutna puno prije nego što su se razvila pravila intestatnog nasljeđivanja između majke i djece.

Tutela mulierum, kao institucija skrbništva nad ženama, se isprva pojavila kao zaštita imovinskih prava ženinih agnata, jer su oni najčešće bili i njeni zakonski skrbnici i intestatni nasljednici. Opravdanje tutorstva idejom o ženinoj *levitas animi* je već do klasičnog razdoblja izgubila svaki smisao. Punoljetna žena koja je imala svog tutora je mogla većinu poslova samostalno učiniti, jer je samo za neke bilo predviđeno davanje njegovog *auctoritas*-a, a i za njih se vremenom našao zaobilazan put poduzimanja. Unatoč svemu, bar zakonski, *tutela mulierum* je predugo opstala u pravu Rimljana.

Imovinskopravni položaj žene u Rimu je bio daleko od savršenog, ali nije bio toliko ni loš koliko se možda na prvu pomisli. Dvostruka mjerila su bila izražena u rimskome pravu u više područja, kako moderni stručnjaci ističu, a ovo je samo jedan od njih. Međutim, to je pogled iz pravnog kuta gledišta. Koliko su žene bile zapravo prisutnije, moćnije i slobodnije u rimskome društvu, nažalost, je pitanje na koje nikada nećemo dobiti potpuni odgovor.

6. Popis literature

Knjige i članci:

1. Apostolova-Maršavelski, M., *Rimska tutela mulierum u opisima klasika*, Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu, vol. 55, br. 3-4 2005., str. 1001. – 1017.
2. Cantarella, E., *Women and Patriarchy in Roman Law*, u Du Plessis, P.J.; Ando, C.; Tuori, K. (ur.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford University Press, 2016., str. 419. – 431.
3. Clarke, G., *Roman Women, Greece & Rome*, vol. 28, br. 2, Jubilee Year, 1981., str. 193-212.
4. Couch, J.A., *Woman in Early Roman Law*, Harvard Law Review,, vol. 8, br. 1, 1894., str. 39-50.
5. Dixon, S., *Family* u Du Plessis, P.J.; Ando, C.; Tuori, K. (ur.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford University Press, 2016., str. 461. – 472.
6. Dixon; S., *Infirmitas Sexus: Womanly Weakness in Roman Law*, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis/Legal History Review vol. 52, br. 4, 1984, str. 343-372.
7. Dixon, S., *The Roman Family*, The Johns Hopkins University Press, 1992.
8. Dodds, J., *The Impact of the Roman Law of Succession and Marriage on Women's Property and Independence*, Melbourne University Law Review vol. 18, br. 4, 1992., str. 899-917.
9. Field, J.A., Jr., *The Purpose of the Lex Iulia et Papia Poppaea*, The Classical Journal, vol. 40., br. 7, 1945, str. 398-416.
10. Frier, B.W., McGinn, T.A.J., *A Casebook on Roman Family Law*, Oxford University Press, 2003.
11. Gardner, J.F., *Family and Familia in Roman Law and Life*, Clarendon Press, 1998.
12. Gardner, J.F., *The Recovery of Dowry in Roman Law*, The Classical Quarterly, vol. 35, br. 2, 1985., str. 449-453.
13. Gardner, J.F., Wiedemann, T., *The Roman Household: A Sourcebook*, Routledge, 1991.
14. Gardner, J.F., *Women in Roman Law and Society*, Indiana University Press, 1986.

15. Grubbs, J.E., *Women and the Law in the Roman Empire, A Sourcebook on Marriage, Divorce and Widowhood*, Routledge, 2002.
16. Horvat, M.; Petrak, M., *Rimsko pravo*, Pravni fakultet u Zagrebu, 2022.
17. Huseinspahić, A., *Tutela mulierum i pravni položaj žene u starom vijeku*, Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, br. 8, 2011., str. 201. – 234.
18. Jakab, É., *Inheritance* u Du Plessis, P.J.; Ando, C.; Tuori, K. (ur.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford University Press, 2016., str. 498. – 512.
19. Johnston, D., *Succession* u Johnston, D. (ur.), *The Cambridge Companion to Roman Law*, Cambridge University Press, 2015., str. 199. – 212.
20. Lewis, A., *Slavery, Family and Status* u Johnston, D. (ur.), *The Cambridge Companion to Roman Law*, Cambridge University Press, 2015., str. 151. – 174.
21. Mayer, F.H., *Some Aspects of the Historical Origin of Continental Community Property Law*, *Southwestern Law Journal*, vol. 4., br. 1, 1950., str. 1.-19.
22. Riggsby, M.A., *Roman Law and the Legal World of the Romans*, Cambridge University Press, 2010.
23. Romac, A., *Izvori rimskog prava*, Informator, 1973.
24. Romac, A. (ur.), *Zakonik dvanaest ploča/Leges duodecim tabularum*, Latina et Graeca, 1994.
25. Treggiari, S., *Roman Marriage – Iusti Coniuges from the time of the Cicero to the time of Ulpian*, Clarendon Press, 1991.
26. Van der Bergh, R., *Roman Women: Sometimes equal and Sometimes Not*, *Fundamina: A Journal of Legal History*, vol. 12, br. 2, 2006., str. 113.-136.
27. Vuolanto, V., *Child and Parent in Roman Law*, u Du Plessis, P.J.; Ando, C.; Tuori, K. (ur.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford University Press, 2016., str. 487. – 497.
28. Wallace-Hadrill, A., *Family and Inheritance in the Augustan Marriage Laws*, *Proceedings of the Cambridge Philological Society, New Series*, br. 27 (207), 1981., str. 58-80.

29. Watson, A., *Studies in Roman Private Law; The Divorce of Carvilius Ruga*, The Hambledon Press, 1991., str. 23-36.

30. Wethmar-Lemmer, M.M., *The Legal Position of Roman Women: A Dissenting Perspective*, *Fundamina*, vol. 12, br. 2, 2006., str. 174-185.

31. Wieand, E.H., *The Position of Women in the Late Roman Republic. Part I*, *The Classical Journal*, vol. 12, br. 6, 1917., str. 378-392.

Internetske stranice:

1. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/obitelj> - 09. travnja 2024.

2. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/801> - 09. travnja 2024.

3. <https://www.thelatinlibrary.com/gaius3.html#104> - 10. travnja 2024.

4. https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Comitia.html
- 07. svibnja 2024.

5. <https://www.thelatinlibrary.com/gaius1.html#114> - 03. lipnja 2024.

6. <https://www.thelatinlibrary.com/gaius3.html#83> - 04. lipnja 2024.

7. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/parapherna> - 06. lipnja 2024.

8. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/stipulatio> - 12. lipnja 2024.

9. <https://www.thelatinlibrary.com/cicero/murena.shtml#27> - 22. lipnja 2024.

10. <https://www.thelatinlibrary.com/gaius1.html#150> - 22. lipnja 2024.

11. <https://www.lsd.law/define/lex-claudia> - 24. lipnja 2024.